

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

**Спеціальність: 032 Історія та археологія
Рівень вищої освіти: другий магістерський**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**КИЇВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.
У МЕМУАРИСТИЦІ АНДРОНИКА СТЕПОВИЧА**

Виконала:

Терещенко Тетяна Вадимівна,
студентка VI курсу групи ІСТм-1-23-
2.0д

Науковий керівник:

Будзар Марина Михайлівна,
доцентка кафедри історії України,
кандидатка історичних наук,
доцентка

Роботу захищено «___» _____ 20__р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Огляд історіографії.....	7
1.2. Джерельна база.....	10
1.3. Методологія дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. АНДРОНИК СТЕПОВИЧ ТА ЙОГО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА.....	18
2.1. Біографічний світ Андроника Степовича.....	18
2.2. Напрями діяльності Андроника Степовича у 1880-х – 1920-х рр.....	31
РОЗДІЛ 3. КОЛЕГІЯ ПАВЛА ҐАЛАґАНА У КИЄВІ У МЕМУАРИСТИЦІ А. СТЕПОВИЧА.....	41
3.1. Історико-мемуарні тексти про фундаторів, директорів та навчальні будні колегії у доробку А. Степовича 1890-х – 1910-х рр.	41
3.2. Колегія Павла Ґалаґана у спогадах А. Степовича 1920-х рр.	49
РОЗДІЛ 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ КИЄВА 2-Ї ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У СПОГАДАХ АНДРОНИКА СТЕПОВИЧА.....	59
4.1. Спогади А. Степовича про Стару громаду у контексті історичної мемуаристики 1920-х рр.	59
4.2. Студентство Києва 1870-х рр. у спогадах А. Степовича: люди, ідеї, настрої.....	68
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	85
ДОДАТКИ.....	94

ВСТУП

Актуальність дослідження. Київ другої половини XIX – початку XX ст. відігравав важливу роль у культурному, інтелектуальному та суспільно-політичному житті України. Цей період характеризувався значним поживанням соціальних процесів, які впливали на розвиток політичного життя та суспільних інститутів. Дослідження цього часу має особливе значення для розуміння механізмів формування модерного суспільства, а також для виявлення чинників, які сприяли цьому процесу чи, навпаки, ускладнювали його. Особливу увагу заслуговує вивчення Києва цього часу через призму життєвого і творчого шляху персоналій, які ще не стали об'єктом постійної уваги науковців. Серед них – Андроник Іоаникійович Степович – філолог-славіст, педагог, перекладач, історик. Хоча останнім часом його ім'я все частіше з'являється у працях істориків, значна частина його творчої спадщини, зокрема мемуарний доробок, частина якого ще не опублікована, залишається поза увагою. Мемуари А. Степовича є цінними джерелами для аналізу суспільних настроїв, культурних тенденцій і політичних реалій Києва другої половини XIX – початку XX ст. Вони дозволяють побачити події крізь призму індивідуального досвіду, що робить історичну картину більш живою та багатовимірною. Важливо зазначити, що спадщина Степовича, попри її історичну та культурну значущість, на сьогодні майже забута. Вивчення його мемуаристики має потенціал значно розширити джерельну базу досліджень Києва періоду кінця XIX – початку XX ст.

Отже, обрана нами тема дослідження є актуальною і науково значущою. Вона дозволяє розширити джерельну базу досліджень, поглибити розуміння соціально-культурних процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Об'єкт дослідження: мемуарна спадщина Андроника Степовича.

Предмет дослідження: Київ другої половини XIX – початку XX ст. у спогадах А. Степовича.

Мета дослідження: проаналізувати, яким саме постає Київ другої половини XIX – початку XX ст. у спогадах Андроника Степовича через

ідейно-тематичний аналіз опублікованих і неопублікованих мемуарних текстів 1890-х – 1910-х і 1920-х років.

Досягнення сформульованої мети передбачає вирішення **завдань**:

- окреслити стан наукової розробки теми, джерельну базу й методологію дослідження;
- узагальнено розглянути життєвий шлях та напрями діяльності А. Степовича;
- розглянути історико-мемуарні тексти автора, присвячені Колегії П. Ґалаґана, які були написані у 1890-х – 1910-х рр.;
- охарактеризувати зміст спогадів А. Степовича про Колегію Павла Ґалаґана 1920-х рр. у порівнянні з іншими текстами на цю тему;
- проаналізувати спогади А. Степовича про «Стару Громаду» в контексті історичної мемуаристики 1920-х рр.
- дослідити, як саме А. Степович зображує студентський рух Києва другої половини 1870-х рр. у взаємодії ідей, подій та вчинків людей.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1870-х–1920-х рр. Нижня межа обумовлена переїздом А. Степовича до Києва та початком навчання в Колегії Павла Ґалаґана, верхня межа – завершенням його наукової та педагогічної діяльності.

Територіальні межі дослідження: Київ в територіальних межах 1870-х–1920-х рр. (з урахуванням територіальних змін межі ХІХ–ХХ ст.)

Методи дослідження включають загальнонаукові (системний та фактологічного аналізу), історичні (аналітико-синтетичний, історико-біографічний, історико-порівняльний, генетичний та проблемної хронологізації), а також спеціальні джерелознавчі (джерелознавча евристика). Також застосовувалися методологічні підходи – мікроісторичний принцип і концепт «біографічний світ».

Наукова новизна дослідження полягає у введенні до наукового обігу маловідомих джерел особового походження, які досі не були предметом глибокого аналізу. Особливий акцент зроблено на індивідуальному досвіді

автора – Андроника Степовича – та суб’єктивному баченні ним подій, що сприяє більш глибокому розумінню складних соціальних механізмів, що обумовлювали життя Києва зазначеного періоду.

Практичне значення дослідження полягає у можливості його використання для подальшого вивчення культурних, соціальних та політичних процесів другої половини XIX – початку XX ст. Результати аналізу спадщини Андроника Степовича можуть бути застосовані у підготовці наукових праць, навчальних програм, а також з метою наукової популяризації історії України XIX ст.

Апробація дослідження. Результати дослідження апробовано: у статті Будзар М. М., Терещенко Т. В. «Колегія Павла Ґалаґана у мемуаристиці Андроника Степовича» у журналі «Дослідження з історії і філософії науки і техніки (2024. №33 (2)); у виступі «У колі мемуаристів 1920-х років: спогади Андроника Степовича (1856–1935) про київську “Стару громаду”» під час XIII Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий та освітній дискурс» (м. Київ, 15 березня 2024 р.); у виступі «Діячі “Старої Громади” у спогадах Андроника Степовича» під час 77-ї Міжнародної наукової конференції «Каразінські читання (історичні науки)» (м. Харків, 26 квітня 2024 р.); у виступі «Початок роботи діячів “Старої Громади” над словником української мови у спогадах Андроника Степовича» під час XII Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих учених «Українська минувшина: війни за ідентичність та незалежність» (м. Київ, 25 квітня 2024 р.); у виступі «Колегія Павла Ґалаґана у спогадах Андроника Степовича 1920-х рр.» під час XIII Міжнародної наукової онлайн-конференції «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: міська історія у наративах» (м. Київ, 24 травня 2024 р.); у виступі «Особистий погляд: студентські заворушення 1870-х рр. в Києві очима Андроника Степовича» під час Всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна у світовому історичному просторі» (м. Київ, 22 листопада 2024 р.); у виступі «Один із відгуків на “Словник української мови”

за редакцією Б. Грінченка: рецензія Андроника Степовича» під час Всеукраїнської наукової онлайн-конференції (XVII щорічні Грінченківські читання) «Топоси долі родини Грінченків» (м. Київ, 6 грудня 2024 р.); у виступі «Археографічні публікації Андроника Степовича про Григорія Ґалаґана» на XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції для молодих учених «Українська минувшина: війни за ідентичність та незалежність» (м. Київ, 24 квітня 2025 р.).

Структура роботи зумовлена метою та завданнями. Кваліфікаційна робота складається з вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (94 позиції опрацьованих матеріалів), додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи 100 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд історіографії

Історіографічну базу дослідження склали публікації, присвячені Києву у часових межах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також діяльності Андроника Степовича як науковця та педагога.

Для висвітлення фактів біографії А. Степовича (1856–1935), відомого вченого-славіста, педагога, перекладача слов'янських творів, було використано статті Артема Кухто¹, Миколи Левченка², Андрія Литвина³, Галини Саган⁴ та Ольги Паламарчук й Олени Чмир⁵. Діяльність Степовича як історіографа висвітлена у публікаціях Євгена Ковальова⁶ та Валерія Додуха⁷. Методологічне підґрунтя дослідження біографії склали дослідження Ірини Колесник⁸, де охарактеризовано концепт «біографічний світ» для дослідження

¹ Кухто А. Д. Андроник Степович (1856 – 1935 рр.): життя та основні напрями творчої діяльності. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2019. № 1. С. 14–22; Кухто А. Київська приватна гімназія Андроника Степовича: створення та особливості функціонування. *Київські історичні студії*. 2020. Вип. 2 (11). С. 6–15.

² Левченко М. Андроник Оникієвич Степович (з портретом). *Записки історично-філологічного відділу*. 1927. Кн. Х. С. 260–263.

³ Литвин А. Колегія Павла Галагана в житті та діяльності Андроника Степовича (1857–1935 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 1. С. 22–35; Литвин А. Формування світогляду Андроника Степовича протягом навчання в освітніх закладах другої половини ХІХ ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2016. Вип. 1. С. 58–65.

⁴ Саган Г., Кухто А. Діяльність Андроника Степовича з розвитку сербістики в Україні. *Русинистичні студії*. 2020. Вип. 4. С. 75–84.

⁵ Паламарчук О., Чмир О. А. І. Степович – знаний український учений-славіст і педагог. *Проблеми слов'янознавства*. 2008. Вип. 57. С. 244–248.

⁶ Ковальов Є. Андроник Степович і пам'ять про Григорія Галагана. *Прилуки. Фортеця*. 2019. Вип. 10. С. 34–41.

⁷ Додух В. Образ роду Галаганів в історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2024. Вип. 43. С. 54–70.

⁸ Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 78–99; Колесник І. Передмова. «Нова біографічна історія» як метод. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2014. Вип. 8. С. 7–13.

життя та діяльності історичних персон, й Олександра Сахновського¹, який проаналізував мікроісторичний підхід як новий дослідницький напрям в історичних дослідженнях.

Ще одну групу складають тексти, присвячені особам, які посіли важливе місце в житті Степовича та вплинули на його діяльність. Сюди відносимо публікації про Григорія Галагана, громадського діяча, мецената та засновника Колегії Павла Галагана. Тетяна Ткаченко у своїй дисертації дослідила громадську та благодійну діяльність поміщика, зокрема проаналізувала діяльність Колегії на різних етапах її функціонування². Також було використано публікації Михайла Мольнара³ та самого А. Степовича⁴ про Людвіка Кубу, чеського етнографа та фольклориста. Є. Ковальов⁵ дослідив листування між ними й встановив важливість цієї комунікації для дослідження українсько-чеських зв'язків. Додатково у кваліфікаційній роботі було використано публікацію Оксани Іваненко⁶, де висвітлено культурно-освітню діяльність чеської громади, зокрема, згадано про А. Степовича як інспектора чеських шкіл на Волині.

Окрему групу історіографічних текстів складають праці, які містять інформацію про життєдіяльність Києва зазначеного періоду. У своїй монографії Ігор Гирич⁷ змальовує Київ модерної доби як осередок української інтелігенції та з'ясовує місця, які були тісно пов'язані з життям її

¹ Сахновський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень. *Історична панорама*. 2014. Вип. 18. С. 65–78.

²² Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2003. 233 с.

³³ Мольнар М. Людвік Куба про Україну. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1963. 225 с.

⁴⁴ Степович А. Слов'янський етнограф Людвік Куба. *Етнографічний вісник*. 1930. Кн. 9. С. 239–249.

⁵⁵ Ковальов Є. Листування Людвіка Куби з Андроником Степовичем як джерело для дослідження чесько-українських культурних комунікацій. *Київські історичні студії*. 2024. Вип. 2 (19). С. 82–92.

⁶⁶ Іваненко О. Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2013. Вип. 22. С. 31–51.

⁷⁷ Гирич І. Саксаганського, Володимирська, Хрещатик... Де мешкали українські інтелектуали Києва початку XX століття. Київ: Віхола, 2025. 368 с.

представників. Фабіан Бауманн¹, розповідаючи про родину Шульгиних, змальовує широке соціокультурне тло, в якому Київ постає як місце протиріч між українофілами та прибічниками імперії.

Виокремимо праці, які стосуються Колегії Павла Ґалаґана. Монографії Мирослави Смольницької² та Оксани Шевчук³ присвячені вивченню багатогранної ролі закладу як складової національно-культурного життя України та аналізу умов розвитку освітньо-виховного процесу в його діяльності. У статті Сергія Білоконя⁴ розглядається значення закладу в національно-культурному контексті, його освітня місія, виховна роль і внесок у розвиток української інтелігенції. Марина Будзар та Тетяна Терещенко⁵ дослідили мемуарну спадщину А. Степовича, присвячену історії Колегії Павла Ґалаґана в Києві. Увагу приділено текстуальному аналізу двох спогадів: опису останнього року навчання Степовича в Колегії та мемуарного нарису «З перших років Колегії Павла Ґалаґана». Для виявлення додаткових матеріалів про Колегію П. Ґалаґана було використано публікацію О. Шевчук⁶.

Як бачимо, історіографія є достатньою для забезпечення роботи, наявна література охоплює ключові аспекти тематики, дозволяючи сформувати базис для критичного осмислення проблеми, а також забезпечує підґрунтя для виявлення нових, раніше не досліджених аспектів. Однак, попри загальну достатність історіографічної бази, варто зазначити, що заявлений в темі роботи аспект дослідження потребує подальшого поглибленого вивчення.

1.2. Джерельна база дослідження

¹¹ Бауманн Ф. Розділена династія. Родинна історія російського й українського націоналізмів. Львів: Локальна історія, 2025. 384 с.

²² Смольницька М. К. Колегія Павла Ґалаґана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). Київ: Інститут історії України, 2007. 527 с.

³³ Шевчук О. М. Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Ґалаґана (1871–1920 рр.). Умань: ФОП Жовтий, 2013. 250 с.

⁴⁴ Білокінь С. Колегія Павла Ґалаґана. Київ. 1988. № 8. С. 144–149.

⁵⁵ Будзар М. М., Терещенко Т. В. Колегія Павла Ґалаґана у мемуаристиці Андроника Степовича. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2024. Т. 33 (2). С. 102–112.

⁶⁶ Шевчук О. Бібліографія: Колегія Павла Ґалаґана (1871–1920 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. 2. С. 94–104.

Джерельна база дослідження різноманітна, вона складається з опублікованих та архівних джерел. Тексти пов'язані з діяльністю однією особи, Андроника Степовича, передусім стосуються текстів його авторства й документів, створених іншими людьми з його комунікаційного поля. Ми виділяємо джерела особового походження (мемуари, листи, щоденник, автобіографія) та матеріали його наукової діяльності (праці, статті, чернетки).

Основу дослідження становлять джерела особового походження. Базою пошуків стали фонди Інституту Рукопису Національної Бібліотеки України ім. Вернадського та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Джерела особового походження є формами особистісних свідчень. Вони є унікальними завдяки своїй суб'єктивності, яка надає можливість реконструювати події «зсередини». Такі джерела вважаються первинними, оскільки часто створюються безпосередньо учасниками чи свідками подій. Так, у роботі було використано документи особових фондів №179 ІР НБУВ та №304 ЦДАМЛМУ. У роботі проаналізовано такі джерела, як мемуари, епістолярна спадщина, щоденник та автобіографія дослідника. Також у роботі використано дотичні до теми архівні матеріали з Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, зокрема матеріали фонду №707 канцелярії попечителя Київського навчального округу, а також фонду №16 Київського університету св. Володимира Державного архіву м. Києва.

Мемуари слугують важливим джерелом для реконструкції біографій та особистих історій людей. Вони дають змогу глибше зрозуміти мотивації, цінності, думки та наміри людей. Епістолярна спадщина, зокрема приватне листування, репрезентує міжособистісну комунікацію, яка відображає соціальні та культурні зв'язки. Листи часто висвітлюють аспекти життя, що їх не зафіксовано в офіційних документах чи публікаціях, – неформальні зв'язки, дружні та професійні стосунки. Щоденники фіксують думки, події та переживання у хронологічному порядку. Їхня спонтанність і регулярність записів роблять щоденники унікальним джерелом для аналізу. Щоденники часто пишуться для себе, а не для публіки. Завдяки цьому вони стають цінними

для вивчення окремих моментів або хронології подій. Автобіографії є надзвичайно цінним джерелом, адже ці тексти дозволяють отримати глибокий погляд на особистість автора, його досвід, світогляд та індивідуальне сприйняття соціальних, політичних чи культурних подій.

Масивний блок джерел, які є основою даного дослідження, становлять спогади А. Степовича про роки юності, навчання в Колегії П. Галагана та Київському університеті, зокрема такі тексти: «Из воспоминаний о Старой Громаде»¹, «З студентських настроїв 70-х років (уришок з споминів)»², «З перших років Коллегії Павла Галагана»³, «Спогади про навчання в Колегії Павла Галагана»⁴. Ці джерела повідомляють про факти з життя Києва другої половини ХІХ ст., проблеми, з якими зіштовхнувся автор на своєму життєвому шляхові.

У дослідженні використано автобіографію Степовича, яка розкриває факти дитинства, професійного шляху вченого, його занять⁵. Ширше біографію висвітлює анкета Дому вчених⁶. Відомості доповнюються послужним списком, де зазначено всю службову діяльність⁷, а також документами про кар'єру та зміну роботи⁸. Цікавим джерелом є щоденник

¹¹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 148. Степович А. И. Из воспоминаний о «Старой Громаде». Доклад. 13 арк.

²² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Степович А. И. З студентських настроїв 70-х років /уришки з споминів/. 71 арк.

³³ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 162. Степович А. И. З перших років Коллегії Павла Галагана. Стаття. 13 арк.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ). Ф. 304. Оп. 1. Спр. 5. Спогади про навчання в Колегії Павла Галагана. 8 арк.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 1. Степович А. И. Жизнеописание /краткое/ пр. Степовича А. И. 9 арк.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 4. Анкета члена Дому вчених.

⁷ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 16. Оп. 465. Од. зб. 4782. Послужні списки викладачів і службовців університету.

⁸ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 707. Оп. 45. Од. зб. 22. Об исключении из податного звания студентов университета Св. Владимира, удостоенных ученых степеней. 27 арк. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 45. Од. зб. 141. Об определении лиц в Киевское реальное училище и увольнении из оног. 32 арк. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 57. Од. зб. 124. О перемещении инспекторов народных училищ: Киевской губернии – Дудки-Степовича и Черниговской – Стороженко – одного на место другого. 47 арк.

Степовича за 1881 р.¹, який дозволяє дізнатися більше про його думки, побут й особисте життя.

Не менш важливий блок становить епістолярна спадщина дослідника. У роботі проаналізовано особисте та робоче листування з Василем Сиповським², відомим істориком і педагогом, Павлом Житецьким³, громадським діячем і науковцем, Володимиром Перетцом⁴, філологом і літературознавцем, Агатангелом Кримським⁵, істориком і сходознавцем, Іваном Ничипоренко⁶, відомим педагогом й Юрієм Цвітковським⁷, громадським діячем і педагогом.

Додатково були використані матеріали Київського навчального округу, які доповнюють факти, описані А. Степовичем. Зокрема, йдеться про документи про Юрія Цвітковського⁸, які дають ширше уявлення про ставлення влади до представників «Громади».

Окрім писемних джерел, у дослідженні також було використано візуальні. До цього типу джерел відносяться фотоальбоми, які за життя належали Степовичу та його сім'ї. Перший складається з родинних світлин, які датуються приблизно початком ХХ ст.⁹, інший містить фото другої половини ХІХ ст. з зображенням садиби Галаганів у Сокиринцях, садово-паркового комплексу тощо¹⁰.

¹ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 1. «Записки заурядного русского гражданина». Щоденник. 50 арк.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 766–780. Сиповский Василий Дмитриевич – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 9 мая 1885 г. – 1 января 1894 г. 15 ед. хр.

³ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 471–476. Житецкий Павел Игнатьевич – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 9 января 1891 г. – 8 мая 1908 г. 6 ед. хр.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 711–718. Перетц Владимир Николаевич – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 23 декабря 1905 г. – 24 марта 1933 г. 8 ед. хр.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 516–518. Крымский Агатангел Ефимович – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма, открытка 10 сентября 1900 г. – 19 августа 1903 г. 5 арк.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 697–700. Ничипоренко Иван Иванович – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 22 октября 1896 – 6 сентября 1903 г. 8 арк.

⁷ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 850–851. Цветковский Юрий Юрьевич – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 1 января 1894 – 30 сентября 1895 г. 4 арк.

⁸ ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 262. Од. зб. 10. По ходатайству К. Галаган о назначении статского советника Цветковского директором коллегии. 16 арк.

⁹ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 70. Альбом з сімейними фотографіями родини Степовича А. О. 81 арк.

До опублікованих джерел відносяться матеріали наукової та педагогічної діяльності Степовича, які створені в період 1880-х–1920-х рр. Серед них дослідження зі слов'янської філології¹, археографічні публікації², результати викладацької роботи, директорства в Колегії П. Галагана³ та власної гімназії в Києві⁴, доповідь порайонних комісій 1929 р.⁵, де автор частково згадує своє життя. Також у роботі використано щоденник Олександра Кістяківського, який дає краще розуміння подій у Київському університеті св. Володимира в 1870-х рр.⁶

¹⁰ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 71. Альбом «Сокиренцы» з сімейними фотографіями та краєвидами. 60 арк.

¹ Степович А. Очерк истории чешской литературы. Киев: Тип. Е. Т. Керер, 1886. 336 с.; Степович А. Людвик Куба. Čtení o Lužici, Прага 1925. *Записки історично-філологічного відділу*. 1926. Кн. VII–VIII. С. 527–528; Степович А. Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі. 1925. *Записки історично-філологічного відділу*. 1926. Кн. IX. С. 354–356; Степович А. И. Поминка по Л. К. Лазаревиче, сербском писателе. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1892. Кн. 6. С. 253–261; Степович А. И. Характеристика личности и ученой деятельности Павла-Иосифа Шафарика по поводу столетней годовщины дня его рождения. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1896. Кн. 10. С. 40–48; Степович А. И. Памяти Никифора Дучича. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1900. Кн. 14. Вып. III. С. 77–83; Степович А. И. Столетие рождения словинского поэта Фр. Преширена. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1901. Кн. 15. Вып. II. С. 34–39; Степович А. И. О трудах XII Археологического съезда в г. Харькове. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1903. Кн. 17. Вып. II. С. 51; Степович А. И. Памяти Святополка Чеха. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1912. Кн. 22. Вып. I–II. С. 5–9.

² Степович А. Род Галаганов (с портретом Григория Павловича и Екатерины Васильевны Галаган). *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве* / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 1–24; Степович А. Письмо А. Ф. Воронина к Г. П. Галагану. *Киевская старина*. 1904. № 3. С. 108–109. Степович А. Два письма П. А. Антоновича к Г. П. Галагану. *Киевская старина*. 1904. № 6. С. 109–114; Степович А. Про київське життя 1849 р. *Україна*. 1925. Кн. 6. С. 109–111; Степович А. 3 подробиць реформи 1861 р. Лист Г. П. Галагана про його козелецький і прилуцький масток. *Україна*. 1927. Кн. 4. С. 111–112; Степович А. До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х рр. (з щоденників Г. П. Галагана). *За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 183–192.

³ Степович А. Итоги двадцатипятилетней жизни и деятельности коллегии Павла Галагана. *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве* / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 302–313; Степович А. И. К вопросу о переносе Коллегии в другую усадьбу. *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*. С 1 октября 1912 года по 1 октября 1913 года. Год 18-й. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1916. С. 170–172.

⁴ Степович А. И. Семилетие киевской гимназии А. И. Степовича /К истории среднего образования в России. 68 с.

⁵ Степович А. На Галаганівщині літом 1927 року. *Україна*. 1929, січень-лютий. Кн. 32. С. 82–93.

⁶ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. Т. 1: 1874–1879 / Упорядн.: В. С. Шандра. Київ: Наукова думка, 1994. 648 с.

Окрім цього в дослідженні використані опубліковані тексти та спогади про знакових осіб в житті А. Степовича, а саме Василя Сиповського¹, Миколу Лисенка², Григорія³ та Катерину⁴ Галаганів. Ці публікації дозволяють глибше зазирнути в їх відносини та дізнатися цікаві факти з життя цих осіб й самого Степовича.

Отже, основою джерельної бази дослідження є опубліковані та необліковані джерела, які пов'язані з діяльністю Андроника Степовича та його комунікаційного кола. Проаналізовані матеріали мають достатньо репрезентативний характер для дослідження міської історії крізь призму життєвого досвіду дослідника. Відтак, репрезентативність джерельної бази та використання різного спектру принципів і методів дослідження сприяло повноцінному розкриттю представленої теми.

1.3. Методологія дослідження

Джерельний матеріал, який використовується для дослідження біографічної історії міста, аналізується за допомогою різноманітних методологічних інструментів. Методологічний інструментарій дослідження складають загальнонаукові (системний, фактологічного аналізу), історичні (аналітико-синтетичний, історико-біографічний, історико-порівняльний, генетичний, проблемної хронологізації) та спеціальні джерелознавчі (джерелознавча евристика) методи. Також у дослідження було використано методологічні підходи, такі як мікроісторичний та концепт «біографічний світ».

¹ Степович А. Из воспоминаний о В. Д. Сиповском (1843–1895 гг.). 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1896. С. 327–333.

² Степович А. З споминів про М. В. Лисенка. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. М. Лисенко; ред. та комент. Р. Пилипчук. Київ: Музична Україна, 1968. С. 197–208.

³ Степович А. Григорий Павлович Галаган (с портретом его и приложением устава коллегии). 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 25–70. Степович А. К портрету Григория Павловича Галагана. Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1 октября 1907 года по 1 октября 1908 года. Год 13-й. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1908. С. 3–14.

⁴ Степович А. Екатерина Васильевна Галаган. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. 26 с.

Метод джерелознавчої евристики використовувався для пошуку, відбору та первинного аналізу історичних джерел. Цей метод допомагає орієнтуватися в різноманітті історичних свідчень, вибирати найрелевантніші з них для свого дослідження і отримувати максимально повну картину минулого.

Метод джерелознавчої евристики використовувався для пошуку, відбору та первинного аналізу історичних джерел. Цей метод допомагає орієнтуватися в різноманітті історичних свідчень, вибирати найрелевантніші з них для свого дослідження і отримувати максимально повну картину минулого. Проблема верифікації джерел у дослідженні є однією з найважливіших і найскладніших задач. У роботі з матеріалами Степовича вона пов'язана з необхідністю оцінки достовірності, автентичності та об'єктивності джерел, що використовуються.

Аналітико-синтетичний метод застосовувався для аналізу, узагальнення та систематизації історичних матеріалів і джерел. Його основне завдання у роботі – виділити ключові аспекти текстів Степовича, критично оцінити їх і синтезувати в цілісну картину життєдіяльності Києва, представленого в мемуарах.

Історико-критичний підхід до вивчення та аналізу джерел особового походження передбачає зіставлення даних з іншими джерелами інформації, такими як опубліковані документи, історіографія теми дослідження тощо. Порівняння фактів з текстів Степовича з іншими джерелами та документами дозволяє встановити достовірність його матеріалів, а також віднести їх до конкретних історичних подій та контексту. Наприклад, якщо в джерелі є згадка про певну подію або явище в міському житті, історико-критичний підхід дозволяє перевірити цю інформацію шляхом зіставлення її з іншими джерелами і підтвердити або спростувати її достовірність.

Історико-біографічний метод допоміг дати характеристику особи А. Степовича. Частиною цього методу є концепт «біографічний світ». За визначенням Ірини Колесник, це культурний світ, де переплетені особистісний

та професійний наративи¹. Особистісний наратив – це унікальна історія кожної людини, яку вона сама розповідає собі. Професійний наратив – це історія, яку про людину розповідає хтось інший, наприклад, біограф чи історик. Це вже не просто особиста розповідь, а результат дослідження, інтерпретації та аналізу. Дослідник, створюючи професійний наратив, обирає, які факти включити, а які опустити, як їх інтерпретувати та з якими іншими фактами пов'язати. Обидва наративи важливі, оскільки допомагають нам краще зрозуміти себе та інших людей.

Окрім згаданого вище концепту для вивчення біографії було використано *мікроісторичний підхід*. Він допоміг проаналізувати події з життя окремої людини, тобто А. Степовича. Мікроісторія, як методологічний підхід, фокусується на детальному дослідженні окремих подій, людей, документів або невеликих спільнот. Розвиток мікроісторії безпосередньо пов'язаний з двома ключовими тенденціями в історичній науці кінця ХХ століття: зростаючим інтересом до історії повсякденного життя та локальних спільнот, а також з глибокою кризою макроісторичного підходу². Макроісторія виявилася неспроможною адекватно описати досвід окремих людей. Мікроісторія запропонувала новий підхід, спрямований на детальний аналіз конкретних випадків і індивідуальних досвідів.

Системний підхід аналізу джерел дозволив не лише виявити, а й детально дослідити ключові складові елементи, тобто комплекс его-документів, структуру, логіку та взаємозв'язки між текстами, створюючи цілісне уявлення про об'єкт дослідження.

Метод фактологічного аналізу сутність якого полягає у систематичному зборі, упорядкуванні, аналізі і інтерпретації фактів з метою розуміння сутності і особливості досліджуваного явища, дозволив підтвердити цінність текстів А. Степовича для вивчення Києва досліджуваного періоду.

¹ Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 11.

² Сахновський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень. С. 69.

Для висвітлення та співставлення подій з різних джерел інформації у дослідженні було використано *історико-порівняльний метод*. Компаративний підхід до вивчення джерел дозволив проаналізувати спільне та відмінне описане Степовичем у його мемуаристиці.

Методи генетичний і проблемної хронологізації дозволив проаналізувати та зробити припущення щодо факторів створення текстів Степовича, включаючи авторський задум та інші аспекти. Тобто, це комплексне дослідження тексту, яке передбачає встановлення причин та часу написання, його місця в системі інших текстів, оцінку його ролі в соціокультурному контексті.

Отже, методологічну основу магістерського дослідження складають принципи об'єктивності і всебічності, історизму і системності. Робота з джерелами проводилася у наступній послідовності: джерелознавча евристика, атрибуція джерел, їх аналітична і синтетична критика, залучення до наукового обігу отриманих результатів. Вищезазначені принципи передбачають застосування загальнонаукових, історичних, джерелознавчих методів дослідження та методологічних підходів.

РОЗДІЛ 2

АНДРОНИК СТЕПОВИЧ ТА ЙОГО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА

2.1. Біографічний світ Андроника Степовича

Концепт «біографічний світ» передбачає не хронологічний виклад життя та подій, але розклад їх за певною структурою. Вона не є сталою та варіюється у різних дослідженнях. На відміну від лінійного уявлення про життя як про послідовність подій, життя людини можна розглядати як багатовимірну структуру, яку можна візуалізувати за допомогою карти особистості. Цей інструмент дозволяє дослідникам створити схему життєвого шляху людини, включаючи її взаємодію з оточенням. Карта особистості допомагає виявити ключові моменти життя – знакові події, людей, стреси тощо, що дозволяє реконструювати біографічний світ як звичайних людей, так і видатних особистостей. Ірина Колесник пропонує наступні пункти для дослідження: Місця, Артефакти, Події, Люди, Стреси, Сценарій майбутнього, Персональна ідеологія¹. Використаємо таку структуру для опису життєвого шляху Андроника Степовича.

Пункт «Місця» означає вивчення місць, пов'язаних із життям та творчістю людини, де вона жила, працювала. Для Степовича знаковими місцями були Сокиринці, Київ, Волинь, а також деякі слов'янські країни (Чехія, Сербія тощо).

Достовірні дані про народження та перші роки А. Степовича відсутні, відомо лише, що він народився 1855 р., 1856 р. чи 1857 р.² на Полтавщині у с.

¹ Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка. С. 82.

² А. Степович у різних документах вказує 1856 р. або 1857 р. як рік свого народження. У його формулярі як інспектора народних училищ, який складено 1891 р., вказано, що йому 36 років, отже 1855 р. вважався роком народження. Загальноприйнятим вважається 1856 р., але це питання залишається відкритим, достеменно невідомо чому Степович зменшив свій вік. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 57. Од. зб. 124. О перемещении инспекторов народных училищ: Киевской губернии – Дудки-Степовича и Черниговской – Стороженко – одного на место другого. Арк. 26. ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 1. Степович А. И. Жизнеописание /краткое/ пр. Степовича А. И. Арк. 1. ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 4. Анкета члена Дому вчених.

Лебединець і походить з малозабезпеченого селянського стану. У документах його прізвище фігурує як «Дудка-Степович», але в подальшому він використовуватиме лише другу частину прізвища. Майже всю інформацію про роки дитинства та юності Степовича можна отримати лише з його автобіографій. Він намагався дізнатися походження власного прізвища, про що згадував в автобіографії. Він виявив, що фамільне прізвисько «Степович» – походження чорногорського й належало, вірогідно, якомусь переселенцеві з цієї країни до Росії XVIII ст., коли до неї з'їхалося багато південних слов'ян, що втікали від турецьких звірств. Й. Ердельянович у своїй книзі «Стара Црна Гора» (Белград, 1924), серед багатьох племінних родових прізвищ – Бандичі, Бориловичі, Івановичі, Мартиновичі, Поповичі тощо – вказує й «Степовичі» (Стијєповичи)¹. Батько був звичайним селянином, про матір відомостей немає. Одного разу Степович висловився про своїх батьків: «Я самотній, безхатченко, майже ніколи не знав своєї сім'ї. Я часто сумував через це, бо завдяки цьому виріс і розвинувся однобічно – вічно, так би мовити, наодинці із собою і рідко бачив ласку й участь, а мені іноді так хотілося відчувати на собі чийось ніжну участь, палку любов, тужливо-сердечну прив'язаність матері»². Виховувався в дитинстві у Сокиринцях, у будинку прилуцького поміщика Григорія Ґалаґана разом з його єдиним сином Павлом. До дванадцяти років він перебував у Сокиринцях та готувався до вступу у другий клас Чернігівської гімназії, куди й вступив після вдалого іспиту. У Чернігові Степович перебував до 1871 р., проте інформації про цей період його життя поки що бракує. З мемуарів відомо, що його інтерес до славістики проявився саме там, де він читав, будучи в четвертому класі, «Обзор славянских литератур» Олександра Пипіна і писав свій щоденник глаголицею³. Успішно склавши вступні іспити, він вступив на перший курс Колегії Павла Ґалаґана у Києві, що відповідав п'ятому класу гімназії. Був стипендіатом – вчився коштом навчального закладу.

Арк. 1–3.

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 9зв.

² ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 6зв.

³ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 36.

Київ є найбільш знаковим місцем у біографії А. Степовича, місто стає основною локацією діяльності дослідника. Тут відбувалося його навчання та будувалася кар'єра педагога й вченого-славіста. Починаючи зі свого вступу на перший курс Колегії 1871 р., він проведе у Києві значну частину життя до самої своєї смерті 1935 р.

Перший набір Колегії П. Ґалаґана складався з 16 хлопців, які походили з різних українських земель. Навчання в Колегії дуже подобалося Степовичу. Пізніше він часто буде згадувати подружжя Ґалаґанів, Григорія Павловича та Катерину Василівну, лише позитивно, наголошуючи, що навчальний заклад, створений задля збереження пам'яті про єдиного померлого сина, був для них їхнім другим дітищем. Атмосферу в Колегії під час свого навчання Степович описував так: «З усіма 16 вихованцями першого прийому Гр[игорій] П[авлови]ч намагався стати в найближчі невимушені стосунки, цікавився їхнім читанням і взагалі проведенням часу поза класними заняттями... запрошував їх досить часто до себе разом із директором і вихователями й узагалі бажав усіляко створити для вихованців середовище, що якнайбільше нагадувало б родинне»¹. Словом, сміливо можна сказати: він жив одним життям зі своєю школою-сім'єю. У Колегії Степович розпочав дослідження зі слов'янської філології. Він у своїх мемуарах згадує про підтримку педагогами захоплень вихованців, наприклад, йому подарували «Крале́дворський рукопис», «Серборосіський словник» П. Лавровського, велику книгу «Поезія Слов'ян» М. Гербеля. Отримували дарунки вихованці в залежності від їх захоплень, таких як музика, історія, медицина тощо.

1875 р. А. Степович закінчив Колегію з відзнакою та вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Тут йому довелося пристосовуватися до свого нового статусу студента, адже він мав сам себе забезпечувати, тому паралельно викладав грецьку та латину, які знав досконально. Саме в університеті він уже на фаховому рівні зацікавився

¹ Степович А. Григорій Павлович Ґалаґан (с портретом его и приложением устава коллегии). С. 53.

слов'янознавством під керівництвом професора Олександра Котляревського. Професор запропонував восени 1879 р., зі згоди факультету, працювати у нього на кафедрі для підготовки до професорства. Але невдовзі смерть Котляревського зруйнувала ці плани, і Степович, який вже мав родину, вирішив домогтися професури дещо пізніше, а поки, щоб було чим жити сімейній людині, вдався до викладання російської мови й словесності у різних середніх навчальних закладах¹.

З Волинню пов'язана діяльність Андроника Степовича як інспектора чеських шкіл губернії. Посилення імміграційних процесів чехів на Волинь у 60–70-х роках XIX ст. стало потужним каталізатором розвитку культурно-освітніх зв'язків між українцями і чехами. Так починають з'являтися чеські середні навчальні заклади на місцях розселення, зокрема на Волині. З'їзди народних вчителів проводилися для підвищення кваліфікації педагогів чеських навчальних закладів з метою їх підготовки до викладацької діяльності «у дусі й характері російської школи»². Спочатку А. Степовичу запропонували стати очільником з'їзду чеських народних вчителів, що відбувся 1888 р. у будівлі Острозької учительської семінарії. Зазначену посаду, втім, не було створено, і Степович мусив після з'їзду керувати чеськими школами трьох районів Волинської губернії як інспектор³. Відомо, що під керівництвом Степовича на заняттях з російської мови вчителі студіювали російську граматику в порівнянні з чеською, ознайомлювалися з методикою викладання російської мови в початковій школі⁴.

Інші знакові місця у житті А. Степовича – слов'янські країни Центральної Європи, насамперед Чехія та Сербія. Він неодноразово відвідує Прагу та Белград, деякі його поїздки відбулися 1884 р. та 1890 р. відповідно,

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 5.

² Іваненко О. Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). С. 38.

³ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 7.

⁴ Іваненко О. Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). С. 39.

досліджує літературу і фольклор, знайомиться з дослідниками цих країн, до прикладу, з чехом Людвіком Кубою, з яким зав'язав дружні відносини.

Пункт «Артефакти» символізує речі, які допомагають нам дізнатися про особистісні цінності людини. І. Колесник¹ вказує на розподіл артефактів на декілька сегментів, наприклад, побутові речі, результати інтелектуальної діяльності, речі-символи тощо.

Особистих речей Андроника Степовича зберіглося небагато, але про деякі з них ми дізнаємося з його текстів. Важливими у його житті були книги, музичні інструменти. У своїх спогадах про студентські настрої 1870-х рр. він згадує про твори «Сімейне щастя» Л. Толстого та «Посмертні записки Піквікського клубу» Ч. Дікенса, які допомагали йому відволікатися від негативних думок². А. Степович добре грав на фортепіано, скрипці. У листі від 3 червня 1862 року Г. Ґалаган писав своїй дружині про маленького Андроника зі слів його вчителя: «це дитя дуже оригінальне: все один, все співає або щось ліпить чи малює і дуже вдало»³. Музика, як і література, допомагала йому у важких періодах життя. У тих самих спогадах він пише, як у хвилини тяжких розмірковувань почав грати свою улюблену сонату Бетховена № 14 «*Quasi una fantasia*». Це допомогло йому прийти до тями, тому він продовжив грати улюблену українську народну пісню «Хусточка моя шовкова, тебе милий дав, бо мене сподобав»⁴.

Ще збереженими особистими речами є щоденник за 1881 р.⁵ та альбом з сімейними світлинами⁶. У молодому віці Степович одружився з Пауліною Куровською, яка походила з дворянської родини. У цьому шлюбі з'явилося 5 дітей: Людмила (1881 р.), Надія (1884 р.), Всеволод (1885 р.), Любов (1887 р.),

¹ Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка. С. 84.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 29.

³ Цит. за: Ковальов Є. Листування Людвіка Куби з Андроником Степовичем як джерело для дослідження чесько-український культурних комунікацій. С. 84–85.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 29.

⁵ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 1. «Записки заурядного русского гражданина». Щоденник. 50 арк.

⁶ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 70. Альбом з сімейними фотографіями родини Степовича А. І. 81 арк.

Віра (1891 р.)¹. На фото зображено побут, родинний світ, дітей та дружину Степовича, переважна більшість зроблена в передмісті Києва, на дачах Дарниці та Пущі-Водиці, приблизно в 1900-х–1910-х рр.

Щоденник він починає зі слів, які засвідчують розуміння молодою людиною особливих прикмет часу: «дивний, дивовижний час переживаємо ми тепер. Епоха 1875–80 р. залишиться дуже пам'ятною в рос[ійській] історії»². Ймовірно, після всіх знакових шокуючих подій 1870-х рр., А. Степович хотів задокументувати своє життя, тому починає вести щоденник, який дозволяє робити це в режимі реального часу. Хоча записи 1881 р. завершуються словами про продовження в 1882 р., вони єдині дійшли до нашого часу.

Своєрідними артефактами для Степовича були документи з Галаганівського архіву, які він публікував у журналі «Киевская старина». Завдяки довірливим взаєминам з К. Галаган, пізніше – зі спадкоємицею Галаганів графинею Катериною Ламздорф-Галаган, він мав змогу працювати з документами фамільного архіву, значна частина якого була передана колегії³. Наприклад, археографічною публікацією під редакцією Степовича є стаття «Род Галаганов» в «25-летию Коллегии Павла Галагана»⁴, яку написав Григорій Галаган.

Також важливими є результати його активного наукового життя. З 1883 р. він був членом Київського слов'янського благодійного товариства, з 1886 р. – Історичного товариства Нестора Літописця, Окрім цього, результатами його інтелектуальної діяльності є публікації у низці наукових журналів у 1920-х рр. – «Записки історико-філологічного відділу» й «Україна». Публікація у цих журналах була намаганням знайти собі нову нішу для досліджень, адже після

¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Од. зб. 4782. Послужні списки викладачів і службовців університету. Арк. 67.

² ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 1.

³ Будзар М. М., Терещенко Т. В. Колегія Павла Галагана у мемуаристиці Андроника Степовича. С. 105.

⁴ Степович А. Род Галаганов (с портретом Григория Павловича и Екатерины Васильевны Галаган). 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 1–24.

ліквідації радянською владою кафедри слов'янської філології він не міг продовжувати викладати. Тобто сліди наукової роботи, чернетки, листи (приватні та робочі, наприклад, листування з Ламздорф-Ґалаґанами, Василем Сиповським, Володимиром Перетцом та ін.) є виявом інтелектуальних зацікавлень.

До речей-символів А. Степовича варто віднести збережені предмети з часів ранньої юності, а саме періоду його навчання в Чернігівській гімназії. Це невеликий альбом українських пісень та російсько-український словничок кінця 1860-х рр¹, який він створив для вивчення української мови. У альбомі записано такі пісні: «Сонце низенько, вечір близенько», «Ой під вишнею, під черешнею», «Думка» (на основі тексту Тараса Шевченка) тощо. У словничку зустрічаємо назви явищ, об'єктів, прикметники, дієслова. До прикладу, «борва – сильная буря», «деінде – где-нибудь», «войак – воин» тощо. Ці речі показують ставлення А. Степовича до рідної культури ще з часів юності, коли він робив кроки до її розуміння та вивчення.

Не тільки речі можуть бути символами. У випадку Степовича ними можуть бути будівлі, які характеризують певні періоди життя та його загалом. Йдеться про садибу Ґалаґанів у Сокиринцях. Садиба в Сокиринцях була для Степовича особливим місцем, де він проводив час в дитинстві. Востаннє він відвідав садибу 1927 р. і підготував доповідь про її стан, що є важливим джерелом про зміни, які відбулися після Першої світової війни та революції. За словами самого Степовича він «... мабуть тепер вже один з небагатьох ще живих людей, що знають цей будинок...»². Зберігся альбом зі світлинам садиби Ґалаґанів, садово-паркового комплексу, окремих об'єктів³. Цінність його полягає ще й у підписах Степовича до кожного фото, вони є символічними

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 122. Степович А. И. Альбом-песенник ученика 2 класса Черниговской гимназии. Малорусские песни, записанные им от ремесленников. ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 123. Степович А. И. Украинско-русский словарь. 6 арк.

² Степович А. На Ґалаґанівщині літом 1927 року. *Україна*. 1929, січень-лютий. Кн. 32. С. 82.

³ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Од. зб. 71. Сокиринці. Альбом. 60 арк.

нагадуваннями про місцевість. Достеменно невідомо, як альбом потрапив до Степовича, можливо під час спілкування з Ґалаґанами чи у поїзді 1927 р.

Пункт «Події» означає визначні моменти у житті людини, що вплинули на її життя. Таких ключових моментів може бути декілька. Так само було і у А. Степовича. Першою знаковою подією можемо назвати вступ до Колегії П. Ґалаґана у 1871 р. Тут же він знайомиться з іншими вихованцями Колегії, які в подальшому стали йому друзями. Навчання, а потім викладання в Київському університеті св. Володимира, теж є знаковою подією, тут остаточно Степович формується як дослідник-славіст та педагог.

Важливими подіями у житті Степовича-педагога є керівництво Колегією Павла Ґалаґана, а пізніше – власною гімназією у Києві. На посаді директора Колегії Степович перебував у 1893–1906 рр. За цей період він зробив чимало корисного. Наприклад, на 25-ту річницю Колегії 1896 р. видається ювілейний збірник «25-летие Коллегии Павла Галагана», редактором якого був А. Степович. У ньому розміщено декілька його текстів, присвячених знаковим особам у житті самого дослідника та навчального закладу, а саме родині Ґалаґанів та колишньому викладачу Василю Сиповському, який помер напередодні – у 1895 р. 1897 р. вчений ініціював періодичне друковане видання «Ежегодник Коллегии Павла Галагана», в якому систематично публікував різноманітні матеріали з історії Колегії (епістолярії, спогади колишніх вихованців тощо) та був його редактором перші десять випусків.

1906 р. Степович організував приватну чоловічу гімназію, багато чого в її системі та навчально-виховній практиці було перенесено з Колегії Павла Ґалаґана. Тут також використовували індивідуальний підхід, особливо під час засвоєння навчального матеріалу, спиралися на ідеї Яна Амоса Коменського¹. Загалом в гімназії функціонували підготовчий клас та 8 класів звичайних.

Були в житті А. Степовича політичні події, сюди відносимо соціалістичний рух 1870-х рр. і часи революції 1917 р. Навчаюсь на 1 курсі в

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 169. Степович А. И. Семилетие киевской гимназии А. И. Степовича. С. 5.

університеті, він знайомиться з соціалістичними ідеями Олександра Михайлова, відвідує його гурток разом зі своїми товаришами. Радикальність ідей Михайлова змушує молодого дослідника задуматися, врешті-решт він відходить від цих ідей і підтримує «Стару Громаду». Революційні події в Російській імперії 1917 року кардинально змінюють життя А. Степовича. На шостому десятку життя він змушений прилаштовуватися до нового ладу, який відрізнявся від його попереднього та звичного.

Пункт «Люди» висвітлює комунікації, взаємини з окремими особами чи групою осіб. На мапі особистості зазвичай розміщено регулярних і випадкових комунікантів: родичів, сусідів, колег, партнерів, приятелів, культурні й релігійні об'єднання тощо¹. Також виділяють людей-мрію, тобто осіб-наставників, муз, літературних персонажів тощо, які є ідеалами, натхненням для конкретної людини. Для А. Степовича, беззаперечно, такими були Григорій та Катерина Ґалаган. Змалечку його доля нерозривно пов'язана з подружжям.

Важливою групою людей є викладачі. В Колегії він зближується з викладачами історії та російської словесності Василем Сиповським та Павлом Житецьким, котрий замінив на посаді першого. Під їхнім керівництвом Степович писав свої перші роботи, зокрема порівняльний огляд «Краледворського рукопису і Слова о Полку Ігоревім», витяг з якої подав потім П. Житецькому, який дуже хвалив цю наукову спробу учня та навіть пророчив йому учену дорогу. «Зошит з цим моїм “сочинением” і рецензією учителя (“Праця цінна щирістю молодого захоплення науковими інтересами; можна сподіватися, що зробитеся людиною науки, якщо не зіб'єтеся в бік”) зберігався серед паперів П. І. Житецького і був переданий мені його сином І. П. Житецьким»², – пізніше згадував вчений. В університеті важливою для Степовича постаттю став Олександр Котляревський, наставник зі слов'янознавства. Юрій Цвітковський, хоча й не був викладачем Степовича,

¹ Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка. С. 89.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 36-37.

але теж залишив помітний слід у його біографії. В студентські роки він жив у квартирі Цвітковського, де допомагав у справах домашньої школи, яка там знаходилась. Окрім цього там проходили зібрання членів «Старої Громади», що дало змогу Степовичу побачити її учасників наживо. На сторінках його пізніших спогадів зринають імена багатьох осіб з цього відомого об'єднання, – Володимира Антоновича, Вільяма Беренштама, Михайла Драгоманова та інших¹.

Період навчання в Колегії та університеті був наповнений комунікацією Степовича з однокласниками. Підтримував він зв'язок також з вихованцями Колегії пізніших років. З цього кола людей виокремлюємо Петра Дорошенка, Павла Іванова, Андрія Стороженка, Агатангела Кримського. З П. Дорошенком та П. Івановим Степович знайомий ще з часів Колегії, вони разом потрапили під вплив соціалістичних ідей, які цілком захопили лише Іванова. А. Стороженко також був учнем професора Котляревського, тому вони багато часу проводили на навчанні та під час підготовки своїх наукових робіт. Він, як і Степович, був членом Товариства Нестора Літописця та співробітником часопису «Киевская старина». А. Кримський теж навчався в Колегії, але закінчив її пізніше, був з п'ятнадцятого випуску. Їх також пов'язувала наукова робота, Кримський надсилав Степовичу свої праці та писав відгуки на випуски «Щорічників»².

Наступною групою в комунікаційному колі А. Степовича є його колеги з наукової та педагогічної праці, знайомство з якими відбулося у зрілі роки. В цій групі виокремлюємо Людвіка Кубу, Володимира Щербину, Володимира Перетца, педагогів його гімназії Михайла Боборикіна, Павла Юскевич-Красковського. З В. Щербиною та В. Перетцом спілкувався з наукових питань, надсилав їм книги, вони намагалися допомогти один одному. Л. Куба став товаришем Степовича, якому також допомагав та давав поради щодо вивчення

¹ Будзар М. М., Терещенко Т. В. Колегія Павла Ґалаґана у мемуаристиці Андроника Степовича. С. 110.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 516–518. Крымский Агатангел Ефимович – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма, открытка 10 сентября 1900 г. – 19 августа 1903 г. 5 арк.

України, а 1887 р. вони разом подорожували українськими землями для збирання етнографічного матеріалу. М. Боборикін та П. Юскевич-Красковський викладали з відкриття гімназії Степовича до самої смерті, були талановитими педагогами¹.

Пункт «Стреси» висвітлює конфлікти, емоційні переживання тощо. У житті А. Степовича стреси були пов'язані з навчанням, роботою та особистим життям. Під час навчання в випускному класі в Колегії П. Ґалаґана виник конфлікт з тодішнім директором закладу Семеном Шафрановим. Він під приводом, що підготовка учнів випускного класу з латинської мови недостатня для успішного складання іспитів, скасував привілей – дві вільні години у розкладі на тиждень, якими учні могли розпоряджатися на власний розсуд². Це викликало сильне незадоволення молодих людей, вони вже й до цього дуже переживали за результати свого навчання, адже перший випуск був показовий для подальшої діяльності Колегії. Їх довелося заспокоювати самому Ґалаґану, який побоювався, що заклад зачиниться.

Навчання в університеті супроводжувалося нестачею грошей та намаганнями їх заробити, працюючи репетитором латини та грецької. Андроник Степович пізніше згадував: «Я був бідний студент, який мусив заробляти хліб насущний уроками “древних языков” латинського і грецького, на які тоді був дуже великий “спрос”;... деякі уроки відбувалися о 7-8 годин ранку»³.

У 1876 р., навчаючись на 1 курсі, він знайомиться з ідеями революціонера, одного з фундаторів і лідерів революційних рухів «Земля і воля» та «Народна воля», Олександра Михайлова. Починалось все з теоретичної підготовки в межах його гуртка, але пізніше Михайлов став потроху проповідувати необхідність терористичних вбивств як неминучий етап революційної боротьби. Теорія Михайлова про політичні «акти помсти»

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 169. С. 19–22.

² Будзар М. М., Терещенко Т. В. Колегія Павла Ґалаґана у мемуаристиці Андроника Степовича. С. 106.

³ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 25.

вразила Степовича та інших присутніх своїм жахом та змусила серйозно замислитися¹. Сильні переживання призвели до появи суїцидальних думок. Якщо його товариш П. Іванов зберіг вірність соціалістичним ідеям до кінця життя, то Степович зневірився у їхній правдивості, впав у песимізм й меланхолію, навіть думав про самогубство. Надалі він тримався осторонь політичних рухів, займаючись насамперед роботою та кар'єрою.

Переживання в особистому житті часів навчання в університеті були пов'язані з необхідністю забезпечувати сім'ю. Степович, який не знав власних батьків, потребував власної родини, адже боявся бути самотнім, як це було в його дитинстві. Власну сім'ю необхідно було забезпечувати, він змушений тимчасово відмовитися від наукової кар'єри. Ще одним ударом стала рання смерть О. Котляревського 1881 р., хвороба якого, за словами Степовича, «передчасно привела його до могили і позбавила нашу науку досить великої сили, яка могла б ще зробити немало важного, видатного...»².

Тяжкою подією стала ліквідація в 1924 р. слов'янської кафедри, де викладав А. Степович, у реорганізованому більшовиками Київському університеті. У його формулярі зазначено: «Звільнений зі служби за відсутності предмета, який він читає, у навчальному плані на 1924–25 рік»³. Ця подія змусила його братися за іншу роботу, наприклад, написання нових статей на різну тематику, археографічні публікації про Г. Ґалаґана тощо. 1920-ті рр. стали періодом українізації, тому необхідно було писати українською, щоб займатися наукою далі. Степовичу на цей момент було майже 70 років, тому вивчення літературної української давалося йому важко. У його спогадах зустрічаються русизми, застарілі граматичні конструкції.

Пункт «Особиста ідеологія» відображає сукупність цінностей, переконань та інтересів, які формують внутрішній світ людини. Цей унікальний набір переконань визначається релігійними віруваннями,

¹ Там само. Арк. 28зв.

² Там само. Арк. 30зв.

³ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Од. зб. 4782. Арк. 74зв.

моральними принципами, політичними поглядами та культурними цінностями. Особиста ідеологія впливає на те, як людина сприймає світ, які цілі ставить перед собою та як взаємодіє з оточенням.

Для А. Степовича інтересом всього його життя було слов'янство. Він вивчав народи, їхній фольклор, мови. Одним з пріоритетних напрямків його наукових студій стала богемістика – чеська мова та література¹. Після університету, Степович повністю віддав себе науковим дослідженням у галузі філології, зосередившись на вивченні літератури слов'янських народів. Його наукові праці та численні переклади з чеської мови свідчать про глибокий інтерес до чеської культури. Цей інтерес знайшов своє відображення навіть у сімейному колі, адже свою дочку вчений назвав Людмилою².

Педагогіка цікавила Степовича не менше, ніж слов'янські дослідження. Його викладацька діяльність починається 1875 р., на 1 курсі університету, та продовжується до 1930-х рр. Уособленням його любові до цієї справи стає його власна гімназія у Києві. У 1920-х рр. про нього писатимуть у газеті так: «На початку лютого відбудеться 50-ліття наукової роботи відомого славіста, співробітника УАН проф. А. І. Степовича, популярного за своїх часів київського педагога»³.

Справою всього життя Степовича був захист спадщини Ґалаганів. Археографічні публікації⁴, директорство в Колегії були уособленням цього.

Отже, концепт «біографічний світ» дозволяє створити більш цілісну картину життя Андроника Степовича. Ми бачимо не лише сукупність фактів його біографії, а й складну систему взаємозв'язків між подіями, його особистими реакціями та сприйняттям ним оточуючого світу. Це дає змогу

¹ Ковальов Є. Листування Людвіка Куби з Андроником Степовичем як джерело для дослідження чесько-українських культурних комунікацій. С. 85.

² Там само.

³ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 4. Арк. 2.

⁴ Степович А. З подробиць реформи 1861 р. Лист Г. П. Ґалагана про його козелецький і прилуцький маєток. *Україна*. 1927. Кн. 4. С. 111–112. Степович А. До кийво-галицьких зв'язків початку 1870-х рр. (з щоденників Г. П. Ґалагана). *За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 183–192.

глибше зрозуміти, як зовнішні обставини та внутрішній світ людини впливали одне на одне, формуючи її життя.

2.2. Напрями діяльності Андроника Степовича у 1880-х – 1920-х рр.

Основними сферами діяльності Андроника Степовича були наука та педагогіка. Нахил до науки, передусім слов'янської філології, проявився ще в юності під час навчання в Колегії Павла Ґалаґана. У подальшому цій він вдосконалювався у царині, адже наука була основною зацікавленістю впродовж життя. Педагогічна діяльність Степовича, як ми припускаємо, розпочалася передусім з потреби в забезпеченні сім'ї та зароблянні грошей. Але врешті-решт вона стане однією з головних форм його діяльності нарівні з наукою.

Після завершення університету св. Володимира у 1879 р. А. Степович розпочав викладацьку діяльність у навчальних закладах Києва. Пройдений університетський курс дав йому можливість вийти з селянського стану в той же рік та влаштуватися вчителем¹. Він викладав російську мову та словесність у жіночих гімназіях (наприклад, Міністерства народної просвіти 1880–1881 рр., Фундуклеївській 1882–1883 рр.). Впродовж 1886–1888 рр. викладав теорію та історію педагогіки у приватній гімназії Віри Ващенко-Захарченко. Також працював у Реальному та Першому Київському Костянтинівському військовому училищах і Військовій гімназії (1881–1882 рр. заміняв П. Житецького, котрий виїхав до Петербургу на два роки).

Наприкінці 1880-х рр. він стає адміністратором у сфері освіти: в липні 1888 р. Степовича назначено керівником учительських курсів для викладачів чеських шкіл в Острозі. Трохи пізніше в липні того ж року його утвердили інспектором народних училищ Волинської губернії. 1890 р. Степовича перевели на таку саму посаду в 4 районах Київської губернії. Наступного року його перевели на таку саму посаду до 2-х районів Чернігівської губернії.

¹ ДАК. Ф. 707. Оп. 45. Од. зб. 22. Арк. 9.

В 1893–1906 рр. Степович, обраний Радою Колегії Павла Галагана, керував цим навчальним закладом як директор. К. Галаган, попечителька Колегії, була переконана, що заклад має очолювати людина нестороння. Вона дуже тепло ставилася до Степовича, за його словами, «була для мене, як мати рідна, і дала мені можливість того вищого просвітленого існування, для якого тільки й варто, власне кажучи, жити на світі»¹. 1895 р. він був затверджений на посаді директора Колегії Імператорською канцелярією. Як ми вже згадували, за часів директорства Степовича в Колегії почали видавати «Щорічники», де друкувалися щорічні звіти, відомості про учнів, спогади, історія закладу, праці викладачів тощо. Сам він писав, що щорічник «зробився не лише періодичним виданням науково-літературного характеру, далеко відійшовши від звичних рамок офіційних звітів, але і засобом єднання старих і нових поколінь, що пройшли через Колегію, відгуком їхніх розумових інтересів»². Окрім цього було модернізовано навчальну програму. Степович, який дуже захоплювався музикою, вирішив внести корективи в її викладання. Було передбачено практичні заняття, зокрема, написання музичних диктантів та запис мелодій під диктовку. Таким чином, учні мали змогу розвинути свої музичні здібності. На посаді директора закладу він отримував жалування 2000 р. на рік (саме жалування 1200 р. та 800 р. станових)³. Не полишав, втім, викладання в університеті та на Вищих вечірніх жіночих курсах, заснованих Аделаїдою Жекуліною.

Захоплення музикою знайшло своє відображення в громадській діяльності А. Степовича. Він був членом київського гуртка (приблизно в 1906–1907 рр.), учасники якого організовували в місті концерти симфонічної музики. Відомо, що велися перемовини з Густавом Малером, були плани запросити Миколу Римського-Корсакова, Олександра Глазунова, Сергія Рахманінова⁴.

¹ Степович А. Катерина Васильевна Галаган. С. 15.

² Цит. за: Литвин А. Колегія Павла Галагана в житті та діяльності Андроника Степовича (1857–1935 рр.). С. 30.

³ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Од. зб. 4782. Арк. 66зв.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 4. Арк. 6.

Завдяки зусиллям гуртка в Києві відбувся концерт за участю чеського диригента Оскара Недбаля, який виступив з 2 п'єсами – симфонією Антоніна Дворжака з «Нового світу» та увертюрою-фантазією «Ромео та Джульєтта» Петра Чайковського.

Після відходу з Колегії Павла Ґалаґана А. Степович засновує власну гімназію для хлопців. 1906 р. вона почала працювати на вул. Велика Підвальна (сучасна вул. Ярославів Вал) у Києві. Гімназія була утворена та працювала на приватні кошти її засновника. Основним джерелом доходів закладу була плата за навчання. Незначну частину коштів забезпечувало Товариство допомоги нужденним учням, засноване у 1908 р. Фінансування Товариства здійснювалося за рахунок членських внесків та пожертвувань. Протягом 5-річного існування Товариства до гімназії надійшло членських внесків і пожертвувань всього на 10 650 руб. 90 коп.¹ Проте, незважаючи на пільгові умови для малозабезпечених учнів, основний тягар фінансової підтримки гімназії лягав на плечі її засновників. Кількість учнів приватної гімназії А. Степовича демонструвала стійкий ріст протягом перших років її існування (1906–1913), що свідчить про її успішну діяльність. Так, у 1906/1907 навчальному році у гімназії навчалося 205 осіб, 1907/1908 – 318, 1908/1909 – 410, 1909/1910 – 440, 1910/1911 – 412, 1911/1912 – 365, 1912/1913 – 357 осіб². Гімназисти розділялися за віком на 3 групи, які вчилися окремо: старші (6–8 класи), середні (4–5 класи), молодші (1–3 класи). Система стипендій була запозичена, адже «ця система, добре випробувана в Колегії Павла Ґалаґана, де засновник гімназії був директором протягом 13 років і тому добре міг спостерігати і вивчити її, дає і в нашій гімназії дуже сприятливі результати»³. Вона мала на меті збільшити кількість освічених молодих людей та допомогти їм продовжити свій шлях в університеті чи інших закладах. Про Степовича як

¹ Кухто А. Київська приватна гімназія Андроника Степовича: створення та особливості функціонування. С. 10.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 169. Степович А. И. Семилетие киевской гимназии А. И. Степовича. С. 26.

³ Там само. С. 24.

про педагога можуть свідчити методи й прийоми, що застосовувалися ним: створення в школі, за можливістю, більш життєрадісної і піднесеної атмосфери, формування шанобливого ставлення учнів одне до одного, також поваги до чужої власності, чесна й добросовісна робота в школі як основа для вироблення такого ж ставлення до службової суспільної діяльності¹.

У цей самий час сільські громади сіл Макіївка Ніжинського повіту Чернігівської губернії та Лебединець Прилуцького повіту Полтавської губернії обрали Степовича у почесні попечителі своїх училищ². Службові та інші обов'язки Степовича ускладнилися ще обранням його головою Педагогічної ради жіночої приватної гімназії Надії Конопацької. В 1892 р. Степович, після виступу в університеті з пробною лекцією «Найголовніші напрями у новій чеській літературі», отримав звання приват-доцента на кафедрі слов'янської філології Київського університету св. Володимира, але викладання класичних лекцій для студентів-славістів 3–4 курсів розпочав не одразу. 1895 р., за пропозицією попечителя Київського навчального округу, Степович був допущений до читання лекцій по історії слов'янських літератур з початку навчального 1895/96 року. Його вступна лекція – «Боротьба провідних течій у новій сербській літературі» – надрукована, як і пробна, в «Університетських відомостях»³.

Останніми роками своєї педагогічної кар'єри Степович викладав слов'янську філологію аспірантам під керівництвом Михайла Грушевського та читав курс історії культури балканських народів у Київському інституті сходознавства.

За своє життя А. Степович не раз був відзначений за свою діяльність, передусім педагогічну. Успішна робота в цій сфері сприяла кар'єрному зросту, він як державний службовець підвищував свій статус. 1883 р. його нагородили орденом св. Станіслава 3 ступеню, наступного року указом Сенату затвердили

¹ Шевчук О. М. Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана (1871–1920 рр.). С. 140.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 8.

³ Там само. Арк. 7.

у чині колезького асесора. 1886 р. за вислугу років він отримав чин надвірного радника, через два роки став колезьким радником. Указом Сенату 1892 р. за вислугу років Степович став статським радником, таким чином дослужившись до цивільного чину V рангу.

А. Степович, прагнучи досягти професорського звання, не припиняв наукової діяльності. Свідченням цього є його публікації: у 1882 р. вийшли друком «Славянские наречия» Гебауера (переклад і коментарі до яких він підготував ще наприкінці 1870-х), «Этюды в новой чешской литературе» та «Ф. Кухач и его сборник югославянских песен». А в 1886 р. побачила світ книга «Очерк истории чешской литературы», відзначена премією Академії Наук 1889 р. У газеті «Правительственный вестник» надрукували новину про вручення премії ім. графа Толстого, Степович отримав третю нагороду (грошову премію в 400 р.), адже «відділення визнало справедливим увінчати премією працю пана Степовича, тим паче, що вона, будучи спеціально присвяченою розгляду однієї зі слов'янських літератур, становить першу у своєму роді спробу російською мовою і може своїм прикладом викликати й інші праці з таким самим завданням щодо інших слов'янських національностей»¹. У своїх спогадах чеський дослідник Л. Куба згадує про експедицію Степовича до Чехії 1884 р. для підготовки зазначеної праці. Він пише, що Степович «був палким українцем, хоч писав російською мовою; перекладач Їрасека, Неруди та інших»². Через 2 роки Куба відвідав українські землі для збирання етнографічного матеріалу. Степович, якого чеський дослідник називає пристрасним співаком, «супроводив мене в багатьох подорожах і допомагав при збиранні пісень, записуючи тексти на селах, куди мені уможливив доступ багатьма рекомендаційними листами»³. Подорожі 1886–1887 рр. Л. Куба описав у низці фольклорно-етнографічних нарисів, опублікованих у чеській періодиці, – «Співучою Україною», «У Британах»,

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 2. Списки трудов А. И. Степовича и предисловие к изданию его сочинений. Арк. 10.

² Мольнар М. Людвік Куба про Україну. С. 26.

³ Там само. С. 28.

«Південноруський робітничий хор», «Лірник»¹. На отриманні від премії гроші Степович неодноразово відвідував слов'янські країни, зокрема Сербію, результатом цих поїздок стала праця «Очерки истории сербохорватской литературы», яку було видано 1899 р.

У період 1888–1893 рр. А. Степович активно займався дослідженням слов'янських літератур. Результатом його праці стали три збірки наукових статей – дві під загальною назвою «Славянская беседа» та одна – «Рассвет». Окрім того, він підготував і опублікував монографію «Очерки из истории славянских литератур» у видавництві Федора Йогансона. Ці роботи свідчать про глибокий інтерес вченого до розвитку літературних процесів у слов'янському світі.

Довготривалою була його участь в редакції часопису «Киевская старина», для якого впродовж 25 років його існування Степович дав дуже багато різних статей й кореспонденцій, і у воронезьких «Филологических записках», де друкувалися його слов'янські дослідження до самого припинення їх видання 1917 р. Серед цих публікацій можемо виділити «Письмо А. Ф. Воронина к Г. П. Галагану», «Два письма П. А. Антоновича к Г. П. Галагану» в «Киевской старине», «О происхождении и значении малорусских фамильных прозвищ», «Беглые грамматические заметки» в «Филологических записках» тощо.

Впродовж більше 20 років він співпрацював із періодичним видання Історичного товариства Нестора-літописця. Серед публікацій можемо виділити: «Поминка по Л. К. Лазаревиче, сербском писателе», «Характеристика личности и ученой деятельности Павла-Иосифа Шафарика по поводу столетней годовщины дня его рождения», «Памяти Никифора Дучича», «Столетие рождения словинского поэта Фр. Преширена», «О трудах XII археологического съезда в г. Харькове», «Памяти Святополка Чеха» тощо.

¹ Ковальов Є. Листування Людвіка Куби з Андроником Степовичем як джерело для дослідження чесько-українських культурних комунікацій. С. 89.

Одним з важливих напрямів наукової діяльності Степовича була робота над документами з архіву Ґалаґанів з Колегії та публікація їх. Його археографічна діяльність розпочалася наприкінці XIX ст., а в 1920-х рр. він ще активніше працював з цими паперами. У цей період Степович розпочав аналіз епістолярної колекції Ґалаґана з листа від 19 травня 1849 р., опублікованого ним у статті «Про київське життя 1849 року». Він підкреслює, що вивчення листування Ґалаґана дозволяє всебічно охарактеризувати його як особистість. У листі Ґалаґан висловив своє занепокоєння щодо посилення державного втручання в життя України та продемонстрував інтерес до ситуації в Галичині. Цікавість Ґалаґана до міжнаціональних стосунків у Галичині й Закарпатті – регіонах, що у XIX ст. перебували у складі Габсбурзької монархії, на погляд Андроника Іоаникійовича, була доволі важливою темою.¹ Він їй присвятив окрему розвідку – «До Києво-галицьких зв'язків початку 1870-х років (з щоденників Г. П. Ґалаґана)», опубліковану в 1930 р. У ній він охарактеризував реакцію на націоналістичні рухи, зокрема польський і угорський, а також на ідеї «народовців» і «москвофілів» у Галичині 70-х років XIX ст. У публікації 1929 р. «З аграрної політики на Правобережжі 1880-х років» Степович детально досліджує внесок Г. Ґалаґана у вирішення гострого аграрного питання на Правобережній Україні. Зокрема, автор наводить лист Івана Рудченка до Івана Ничипоренка, датованого 1 жовтня 1888 р., в якому детально описується багаторічна діяльність Ґалаґана – від роботи у Тимчасовій комісії з 1860-х років до служби у Державній раді. Рудченко підкреслює, що завдяки зусиллям Ґалаґана селяни отримали особисту земельну власність і відбулося обмеження земельних володінь представників інших національностей. Цей лист став для Степовича вагомим аргументом на користь тези про «народолюбство» Ґалаґана². Листування між Григорієм Ґалаґаном та Олександром Кочубеєм стало цінним джерелом інформації про зародження та перші кроки земського самоврядування на Лівобережжі. Опубліковані у 1927

¹ Ковальов Є. Андроник Степович і пам'ять про Григорія Ґалаґана. С. 38.

² Там само. С. 39.

р. Степовичем у статті «З перших років “земских собраний” на Лівобережжі», ці листи проливають світло на важливу роль Ґалаґана в становленні земства. Він відзначав, що Ґалаґан був не лише одним з найосвіченіших земських діячів своєї доби, а й послідовним прихильником демократичних принципів у своїй діяльності.

В 1920-ті роки Степович не полишав досліджень в царині слов'янської філології, опублікував у Записках ВУАН низку статей на чеську тематику. Серед них можемо назвати – «Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі», «Людвик Куба. Čtení o Lužici, Прага 1925», низка статей присвячена чеському літературному місячнику «Slovanský přehled» (у перекладі «Слов'янський огляд». – Т. Т.).

Значну частину своїх наукових праць він опублікував у щорічнику «Праці» Інслава (Інститут слов'янознавства при Академії Наук СРСР), який редагував Микола Державін.

До кінця життя Степович не полишав наукової роботи. Він залишався помітним діячем, адже досі працювали представники «старої генерації», які знали та пам'ятали про його вклад в науку. В 1927 р. Київська Академія наук, в «Записках» якої Степович вів відділ слов'янської бібліографії, в особі її президента Володимира Липського, поставила Степовичу питання про відсвяткування 50-річчя його наукової роботи, проте він від будь-яких ювілейних шанувань відмовився, справа обмежилася друком привітальної статті¹ у «Записках» Всеукраїнської Академії наук (книга Х) і письмовими вітаннями з боку його учнів та шанувальників. У статті подано декілька цікавих відгуків на праці дослідника. Наприклад, «про книжку “Очерки истории чешской литературы” у німецькій рецензії чеський професор Ґебауер пише так....: ... Здесь он говорит, как знаток... его суждения часто весьма замечательны... в недалеком будущем мнения его должны стать

¹ Левченко М. Андроник Онікієвич Степович (з портретом). *Записки історично-філологічного відділу*. 1927. Кн. Х. С. 260–263.

господствующими... і т. д.»¹, «Журнал “Hlidka Literarní”»: Автор дав книжку, що її ми сами, чехи, ще не маємо... Národní listy (Прага 1887): Пише автор цікаво, міркування його часто влучні й самостійні; з цього можна побачити, що більшу частину творів перечитав він сам»².

Через погіршення здоров'я у 1930 р. Андроник Степович був змушений відмовитися від активної викладацької діяльності. Він зосередився на кабінетній науковій роботі. Починаючи з вказаного року, наукова діяльність А. Степовича відбувалася у Ленінградській комісії зі складання «Словника російської мови» при Академії наук СРСР (Інститут мови та мислення імені М. Я. Марра).

Отже, Андроник Степович впродовж 1880-х–1920-х рр. активно працював в декількох сферах. Будучи всебічно освіченою людиною, він поєднував у своїй діяльності науковця, педагога, перекладача і громадського діяча. Степович викладав у середніх та вищих навчальних закладах, займався науковими дослідженнями в галузі слов'янської філології, перекладав літературні твори, очолював освітні заклади та брав активну участь у громадському житті. Як педагог, Степович був директором Колегії П. Ґалаґана, а пізніше заснував приватну гімназію, де впроваджував нові методи навчання та виховання, спрямовані на формування національної свідомості у молоді. Паралельно з педагогічною діяльністю він провадив наукові дослідження в галузі славістики, опублікувавши низку праць. Його наукові роботи й переклади досі є цінним джерелом для вивчення історії слов'янської літератури та культури.

¹ Там само. С. 262.

² Там само.

РОЗДІЛ 3

КОЛЕГІЯ ПАВЛА ҐАЛАҐАНА У КИЄВІ У МЕМУАРИСТИЦІ А. СТЕПОВИЧА

3.1. Історико-мемуарні тексти про фундаторів, директорів та навчальні будні колегії у доробку А. Степовича 1890-х – 1910-х рр.

Важливий корпус текстів, присвячених історії заснування та діяльності Колегії Павла Ґалаґана, був створений А. Степовичем у 1890–1900-х рр. Імовірно, це пояснюється тим, що він очолив навчальний заклад 1894 р.

Тексти, опубліковані А. Степовичем у 1890-ті – 1900-ті роки, пов'язані із його видавничою діяльністю, створенням історіографічної та археографічної бази дослідження Колегії. На 25-ту річницю Колегії 1896 р. вийшов ювілейний збірник «25-летие Коллегии Павла Галагана», редактором якого він був. Тут розміщено декілька його текстів, які присвячені знаковим особам у житті самого дослідника та навчального закладу, а саме родині Ґалаґанів та колишньому викладачу Василю Сиповському, який помер напередодні у 1895 р. Він записку підготував його до друку записку Г. Ґалаґана про свій родовід, що зберігався у фамільному архіві. Степович, завдяки товариським взаєминам з попечителькою колегії К. Ґалаґан, а також зі спадкоємицею Ґалаґанів графинею Катериною Ламздорф мав доступ до Ґалаґанівського родинного архіву, значна частина якого була передана Колегії, насамперед матеріали, що стосувалися історії цієї школи, її заснування та розвитку. У виданні було вміщено написаний ним біографічний нарис про Григорія Ґалаґана. Насамперед, він представив Григорія Павловича «народолюбцем», себто громадським діячем, котрий дбав про задоволення матеріальних та духовних потреб селянства (взірцем, так би мовити, прогресивного патерналізму)¹. Окрім того, Степович охарактеризував Ґалаґана як українського патріота, а якщо точніше – великого аматора фольклорно-етнографічних традицій. У

¹ Ковальов Є. Андроник Степович і пам'ять про Григорія Ґалаґана. С. 35.

біографічному тексті також цитуються листи Г. Ґалаґана до його друзів та від них. Так, наприклад, у листі до Михайла Юзефовича від 15 травня 1869 р. він пише про свій проєкт створення навчального закладу: «Справа моя має полягати в продовженні на землі, доки судилося буде мені жити, того добра, яке без сумніву робив би син мій. Бажаю почати корисну справу, не відкладаючи, перш за все влаштувати щось міцне і нове у сфері суспільної освіти... Останнім часом різними способами заявляюся про важке становище людей, які не мають коштів для життя, за їхнього прагнення до вищої освіти, і я думаю, що моя думка знайде до себе певне співчуття»¹. Степович відзначає, що саме ці слова свідчать про прагнення Ґалаґана не лише вшанувати пам'ять свого сина, але й створити дієвий і тривалий проєкт у сфері освіти. Як засновник Колегії Павла Ґалаґана, він зумів реалізувати цей задум, ставши провідником ідей суспільного прогресу та підтримки молоді, яка прагнула здобути вищу освіту, але часто не мала для цього фінансових можливостей.

У нарисі, присвяченому В. Сиповському, представлено його життєвий шлях, основну увагу приділено методам викладання і ставленню до своїх учнів на яких він справляв дуже позитивне враження. «Викладання В. Д[митрови]ча було зразкове в усіх відношеннях. Він чудово вмів будити думку найв'ялішого учня, і для нас було позитивним благом, що в його руках зосереджені були обидві такі важливі для духовного розвитку юнацтва кафедри, як історія та словесність»². Сам же Сиповський дуже любив Колегію, тому навіть після звільнення цікавився її долею, К. Ґалаґан пропонувала йому стати директором, але той відмовився. Підсумовуючи все сказане, Степович пише: «Так, це саме була “людина” в найкращому розумінні цього слова, це була чиста, чуйна на чужу радість і горе душа, яка обрала собі за правильним природним чуттям найблагородніший із напрямів людської діяльності – виховний»³.

¹ Степович А. Григорий Павлович Ґалаґан (с портретом его и приложением устава коллегии). С. 36.

² Степович А. Из воспоминаний о В. Д. Сиповском (1843–1895 гг.). С. 331.

³ Там само. С. 332.

1896 р. помирає К. Ґалаґан, котра до кінця життя опікувалася Колегією та підтримувала тісний зв'язок зі Степовичем. Невдовзі виходить некролог його авторства. У ньому Степович не раз позитивно характеризував К. Ґалаґан, особливу увагу приділяв її захопленню Колегією: «Є щось надзвичайно зворушливе, можна сказати навіть ідеально велике в тій пристрасній любові, яку виявляла покійна Катерина Василівна до свого другого дітища – колегії: про неї вона в останні роки свого життя тільки й говорила, про неї тільки й думала, про майбутню можливу долю неї нерідко із тривогою замислювалася...»¹. З цього тексту ми дізнаємося, що померла відвідувала уроки викладачів і особливо цінувала уроки словесності П. Житецького, історії та географії І. Ничипоренка, уважно стежила за поведінкою та успіхами вихованців, брала близько до серця всі обставини як матеріального, так і духовного життя свого закладу.

У 1897 р. Степович започаткував періодичне друковане видання «Ежегодник Коллегии Павла Галагана», в якому систематично публікував різноманітні матеріали з історії Колегії (епістолярії, спогади колишніх вихованців тощо). Він був редактором перших десяти випусків збірника. У цих щорічниках було надруковано чимало вельми цінних джерел для біографії Ґалаґана. Вони стосувалися насамперед історії Колегії, але також і громадських зв'язків Григорія Ґалаґана. Неабиякий інтерес, зокрема, становлять опубліковані тут листи до нього від Івана Аксакова, Юрія Самаріна, Миколи Маркевича, Михайла Максимовича тощо². У 16-му випуску «Ежегодника» було опубліковано біографічний нарис про Павла Житецького. Хоча автор тексту не вказаний, його зміст дає змогу припустити, що ним був не А. Степович. Однак, імовірно, саме він міг бути тим «студентом першого випуску», якого опитував автор. Цей текст є цінним для розуміння спогадів, створених А. Степовичем у 1920-х р. Публікація, як і у випадку з В. Сиповським, вийшла посмертною (Житецький помер 1911 р., а «Щорічник»

¹ Степович А. Катерина Васильевна Галаган. С. 12.

² Ковальов Є. Андроник Степович і пам'ять про Григорія Ґалаґана. С. 36.

вийшов 1912 р.). Цей розлогий нарис про життя, діяльність, інтереси був опублікований разом з копією прохання П. Житецького від 1882 р. до Г. Ґалаґана поновити його на роботі в Колегії. Текст має елементи панегірику, що характерно для творів жанру некрологу, до яких його можна віднести: «... якщо я скажу, що він своїм словом умів “б’ючи по одних струнах серця, змушувати смутно тремтіти й усі інші”, то величний образ цього вченого й педагога вимальовується перед нами на весь зріст, і стане зрозумілим для нас той глибокий вплив, який він мав і в житті дорогої йому школи, і в історії його рідної України...»¹. До постатей Сиповського та Житецького Степович повернеться в текстах 1920-х рр. вже у контексті власного життя в Колегії.

Цікавий матеріал з історії Колегії опубліковано Степовичем або з його дозволу в журналі «Киевская старина» в період 1898–1904 рр. Тут розміщено листування Г. Ґалаґана, але особливий інтерес викликають листи Платона Антоновича та Олександра Вороніна. В опублікованих листах П. Антоновича той скаржиться на молодь, яка розбещується в університеті. Він переконаний, що «необхідні заходи, щоб студенти зберегли і розвивали ті добрі начала, які вселяють їм у середніх навчальних закладах»². Якщо таких дій не буде вжито на державному рівні, то П. Антонович пропонує Ґалаґану запровадити ці заходи в Колегії. Лист О. Вороніна стосується важливого питання для будь-якого навчального закладу – призначення директора. Важливість існування Колегії як сучасного і прогресивного навчального закладу підкреслювалася складністю вибору його очільника. Як зазначає Степович, цю посаду пропонували авторитетним науковцям, таким, як педагог Костянтин Ушинський та історик Віталій Шульгін. Зокрема, з листа Вороніна зрозуміло, що він вів переговори з Ушинським, але той, страждаючи на важку форму туберкульозу, змушений був відмовитися, хоча й підтримав ідею Г. Ґалаґана³.

¹ Павел Игнатьевич Житецкий (1836–1911 г.). С. 23.

² Степович А. Два письма П. А. Антоновича к Г. П. Ґалаґану. С. 113.

³ Степович А. Письмо А. Ф. Воронина к Г. П. Ґалаґану. С. 108–109.

Опубліковані документи Г. Галагана, що включають листування з видатними діячами, такими, як Микола Маркевич, Микола Рігельман, Пантелеймон Куліш, а також фрагменти його щоденників, відкривають цікаві деталі його інтелектуальної біографії в соціальному контексті доби. Однак у своїй археографічній діяльності Степович свідомо прагнув створити дещо ідеалізований образ Галагана як мецената, поціновувача традицій свого народу та активного учасника українського культурного руху. Це прагнення відобразилося і в публікаціях журналу «Киевская старина», де Галаган представлений як людина, що до кінця свого життя залишалася відданою українській культурі та громадській діяльності. Зрештою, всі зусилля Степовича були спрямовані на формування позитивного іміджу Колегії, її засновників та викладачів.

1908 р. А. Степович¹ опублікував статтю під назвою «До портрета Григорія Павловича Галагана» в 13 випуску «Щорічника» Колегії. Це було вже після того, як він залишив посаду директора. У статті, написаній у мемуарній манері, автор розвиває ідею про народолюбство Г. Галагана. Також він підкреслював гармонію між «загальноросійським патріотизмом» Галагана і його прихильністю до рідної землі: «Із загальноросійським, так би мовити, патріотизмом Г. П[авлович]ч. оригінальним чином зумів поєднати в собі й тіснішу прихильність до своєї малоросійської батьківщини... Звуки народної малоросійської пісні, – а Григорій Павлович був великим знавцем її, – різноманітні поєднання барв рідного пейзажу, живі сценки рідного сільського життя, буденного й святкового, – все приводило його у стан найбільшого захоплення й захвату, особливо під час повернення на батьківщину після довготривалої відсутності. Видно було, що всі ці елементи не тільки прикрашали його життя, але були йому потрібні, як повітря, вода...»². Продовження цієї розповіді планувалося в наступному випуску «Щорічника»,

¹ У фондї А. Степовича в ЦДАМЛМУ текст датований 1890-ми рр., однак за змістом він пов'язаний із нарисом 1908 р. Найбільш імовірно, що текст був створений наприкінці 1900-х рр.

² Степович А. К портрету Григорія Павловича Галагана. С. 13.

але текст так і залишився в архіві автора. Цей фрагмент присвячений особистому епізоду з життя Степовича, але водночас – характеристиці Ґалаґана так, як його уявляв собі автор, але багато що залишилося «за текстом», зокрема конфлікти в Колегії за часів Василя Григор'єва і особливо Семена Шафранова.

У мемуарах описано драматичний епізод 1875 р. – року випуску А. Степовича з Колегії. Усі – вихованці, директор закладу, викладачі – готувалися до так званих «випробувань зрілості», які мали підвередити рівень випускників. Степович згадує, що «ми, випускні вихованці, і самі усвідомлювали важливість майбутніх перших (збережено авторське підкреслення. – Т. Т.) у житті дорогої нам колегії випробувань зрілості та, працюючи якомога старанніше, від душі бажали, щоб наслідки цих випробувань не посоромили честі закладу; ми чітко розуміли, що від результатів майбутнього нам важкого акту буде залежати добре ім'я дорогої нам колегії»¹. Учні першого набору вступили у відкритий конфлікт із директором С. Шафрановим. Причиною стало його рішення скасувати наданий привілей – дві вільні навчальні години на тиждень, які учні могли присвячувати самоосвіті. У перший рік функціонування Колегії її правління, керуючись загальними педагогічними принципами, які були визначені як основа діяльності закладу, ухвалило рішення залишити в тижневому розкладі дві години, протягом яких вихованці мали свободу вибору діяльності за власним розсудом. У початковий період існування закладу вихованці були розподілені між вихователями за груповим принципом (незалежно від класів), що дозволяло кожному вихователю здійснювати нагляд за декількома учнями з різних класів. Після формування чотирьох класів було запроваджено класний принцип розподілу. У ході спостережень вихователі аналізували, як їхні підопічні використовують виділені години, після чого обмінювалися враженнями та використовували отриману інформацію для вдосконалення педагогічних підходів. Замість цього Шафранов ввів додаткові уроки латини,

¹ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 1.

які вирішив викладати особисто, змістивши основного викладача. Учні були вкрай обурені цим рішенням, «коли вихованцям старшого класу оголосили про додавання 2 уроків латинської мови замість пільгових годин, вони були обурені до краю і вирішили скоріше піти з колегії, ніж підкоритися несправедливому, на їхню думку, заходу...»¹. Коли директор прийшов на перший урок, він не застав жодного учня, що шокувало його. У відповідь він заявив, що «що вчинок вихованців нетерпимий і вони муситимуть, якщо не підкоряться його вимозі, нести на собі наслідки своєї поведінки, аж до вилучення із закладу...»². Це викликало ще більшу напругу, і випускний клас – як стипендіати, так і ті, хто навчається власним коштом, – був готовий покинути навчальний заклад до закінчення навчання. Ця криза поставила під загрозу майбутнє Колегії, яку Ґалагани створювали із таким старанням. У вирішальний момент сам Г. Ґалаган втрутився в конфлікт, зібравши бунтівних учнів на бесіду. Степович згадує: «до нас звертався з глибокими скорботними словами, що хапали за серце, не педагог, не почесний опікун, а нещасний батько, який втратив сина, якого замінили йому ми, що ризикує втратити і нас, якщо ми будемо вперто наполягати...»³. Цей випадок, на думку мемуариста, став свідченням здатності засновника Колегії викликати довіру і глибоку прихильність у своїх вихованців, що перевершувало будь-які офіційні настанови. Він продовжує думку: «Розказаний сумний епізод із життя Колегії П. Ґ. у початкові роки існування дуже яскраво, мені здається, підкреслює ту ступінь довіри, яку зумів домогтися від своїх вихованців Г. П[авлович]ч., ті міцні нитки, якими він був пов'язаний із ними сильніше за будь-які офіційні правила і приписи»⁴. Загалом, відміна пільгових годин призвела до того, що з 18 учнів випускного класу тільки 8 закінчили заклад – лише «стипендіати».

Проте автор мемуарів не висвітлив контекст подій повною мірою. Зокрема, він лише згадав про численних супротивників Колегії, які прагнули її

¹ Там само. Арк. 4зв.

² Там само. Арк. 5.

³ Там само. Арк. 5зв.

⁴ Там само. Арк. 6.

дискредитувати в очах суспільства, не розповів, за яких обставин Григорій Ґалаґан запросив Семена Шафранова на посаду директора. Залишається поза текстом і факт, що наприкінці 1873 р. Ґалаґан запропонував Шафранову очолити навчальний заклад у складний момент. Це сталося після того, як Василь Григор'єв, демократ за переконаннями та прихильник педагогічних ідей Костянтина Ушинського, був змушений залишити посаду директора. Основними причинами його відставки стали звинувачення в надмірній ліберальності – у недостатній суворості виховних правил, надлишковій свободі учнів, у нестачі дисциплінування. Змушений терміново знайти нового керівника, Ґалаґан обрав учителя російської мови та літератури С. Шафранова. Незважаючи на позитивні відгуки про Шафранова від московських слов'янофілів, зокрема Івана Аксакова, Костянтина Леонтьєва та Юрія Самаріна, з якими Ґалаґан підтримував дружні стосунки, він від початку мав серйозні сумніви щодо його кандидатури. З цього приводу він писав дружині: «Я страшуся, що Шафранов – недостатньо розумний, я лякаюся його надмірного благочестя... Дуже важко. Але як зробити? Адже є й переваги»¹. Протягом двох років Шафранов практично знищив атмосферу взаємної поваги, яка спочатку була основою Колегії. Його підхід до оцінювання поведінки учнів (скасування вільних годин лише завершило протистояння) демонструє його повну нетерпимість до будь-яких проявів непокори. У листі до Ґалаґана він згадує про конфлікт з вихованцями Колегії, порівнюючи бунт первістків Колегії з викиднем: їх варто позбавитися, щоб зберегти «живе тіло» закладу². Хоча спогади А. Степовича не були опубліковані, цей епізод залишився для нього настільки важливим, що він повернувся до нього через кілька років.

Отже, праці Андроника Степовича, присвячені Колегії, стали міцною основою джерельної бази для подальших досліджень цього питання, а також значно вплинули на формування її історіографічного трактування. У своїх

¹ Цит. за: Будзар Терещенко. Колегія Павла Ґалаґана у мемуаристиці Андроника Степовича. С. 107.

² Там само. С. 107–108.

працях він акцентував увагу на прогресивному характері Колегії, її зв'язках із українським національним культурним рухом (хоча не так відверто, як в публікаціях пізнішого часу). Мемуари Степовича приваблюють не лише широтою порушених проблем, але й щирістю розповідей про Колегію Павла Ґалаґана, її засновника Григорія Ґалаґана. Попри суворий контроль імперської влади над освітнім процесом, Ґалаґанам вдалося створити навчальний заклад, який функціонував на засадах автономності, новаторства і сприяв формуванню національної ідентичності у більшості своїх вихованців.

3.2. Колегія Павла Ґалаґана у спогадах А. Степовича 1920-х рр.

Другий етап роботи Андроника Степовича як дослідника історії Колегії Павла Ґалаґана й діяльності її засновника припадає на 1920-ті рр. У цей період він створив низку статей, які висвітлювали окремі епізоди з біографії Григорія Ґалаґана або події, у яких той грав ключову роль (деякі з цих робіт так і залишилися неопублікованими). Причини повернення до цієї теми можна пояснити актуальністю періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. для досліджень українських науковців того часу, прагненням підтримати науковий зв'язок між поколіннями, що проявлялося в співпраці між представниками «старої школи» та нової інтелігенції на початковому етапі радянської України, а також спробами знайти нову наукову сферу діяльності, коли з середини 1920-х рр. А. Степович був позбавлений можливості повноцінно займатися славістикою. Його мемуари цього періоду пов'язані між собою двома темами: значення навчання в колегії для його саморозвитку й роль закладу в інтелектуальному й політичному житті Києва 1870-х рр. Степович переймався включенням і спадщини Колегії, і образу Г. Ґалаґана до українського національного історіографічного наративу (буквально українізує їх і сам вживає українську мову). Спогади містяться в кількох уривках, доповнюють один-одного та частково повторюються у спогадах про студентських рух.

Недатовані рукописні нотатки з фонду А. Степовича разом із чернетками статті, де опубліковано лист П. Житецького до Г. Ґалаґана 1869 р., ймовірно, є

підготовчими матеріалами для детальніших спогадів про Колегію¹. Цей текст написаний скорописом з використанням як російської, так і української мов. У ньому йдеться переважно про вибір будівлі для Колегії, про житло Ґалаганів, про розташування Колегії в місті та про Київ початку 1870-х рр.

Спогади про Колегію окреслюють коло питань, надважливих для історії навчального закладу, – причини відкриття та концепція, вибір майбутнього розташування, пошуки директора, особливості навчально-виховного процесу, інтелектуальна атмосфера. Оповідь є напроцуд особистою, тому що автор акцентував увагу на деталях, важливих і для громадськості, і для нього самого.

Степович згадує, що Г. Ґалаган прагнув створити самостійний заклад, який би діяв за власними планами, що врешті-решт йому вдалося. Мемуарист обґрунтовує постання навчального закладу і особистими намірами засновника – створити установу в пам'ять сина, «на якому зосереджувались усі надії нещасного отця, що голубив мрії зробити з його чесну людину – громадянина, зневажаючого різні класові пересічки й перегородки...»², і його світоглядними переконаннями – удосконалити освітню справу й підготувати освічену молодь, «яка була б міцною твердинею у боротьбі проти бойового полонізму»³. Степович акцентує увагу на антипольських настроях Г. Ґалагана, який у зрілому віці схилявся до позиції «малоросійського лобі», що підтримувало імперську ідею панславізму – поширення російського впливу на слов'янські землі поза межами імперії, чому поляки зі їхнім прагненням відновлення Польської держави, становили ідеологічну загрозу, а також поділяв за давню неприянь свого соціального прошарку – вихідців з козацької старшини – до польської еліти, прагнучи знищити чи то максимально послабити її вплив на теренах Правобережної України.

Підтвердженням того, наскільки важливим для Ґалагана було існування Колегії як прогресивного, модерного навчального закладу, було, на думку

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 163. Степович А. І. До історії Колегії Павла Ґалагана. Лист П. Г. Житецького до Г. П. Ґалагана. Стаття. 3 арк.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1.

³ Там само.

Степовича, доволі складне питання обрання директора Колегії. Початкові роки для Колегії були важкими, оскільки Г. Ґалагану не вдавалося знайти компетентного директора, від якого залежав педагогічно-виховний процес. Степович зазначив, що цю посаду пропонували вченим та діячам з неабияким авторитетом – Костянтину Ушинському, Василю Шульгіну, але вони відмовилися від посади. Цитуючи фразу Шульгіна про те, що колегіум «за самою властивістю своєю та метою своєю – відшукувати краще – буде колоти очі рутині і тому буде у становищі *ecclesiae militantis* (“войовничої церкви”)»¹, У чернетці споминів «З перших років Колегії Павла Ґалагана» А. Степович лише лаконічно торкається драматичної історії зміни директорів Колегії, не акцентуючи уваги на епізоді відставки першого директора Григор'єва, але повертається до нього у спогадах про студентський рух 1870-х рр., додаючи нових деталей до розповіді з дореволюційного тексту, так і не опублікованого. У політичній ситуації 1920-х років, коли критика освітньої системи імперії стала не лише можливою, але й бажаною, А. Степович переповів історію зіткнення Григор'єва з тодішнім всесильним міністром освіти Російської імперії Дмитром Толстим, пояснюючи цим конфліктом рішення Г. Ґалагана звільнити очільника колегії. Він згадував, що все почалося з візиту Д. Толстого до Києва 1873 р., «він побував і в Колегії П. Ґ. і залишився дуже незадоволеним з того, що улюблений колегіатами перший директор В. В. Григор'єв, притримуючись статуту Колегії, “Высочайше утвержденного”, залишив такий важливий тоді, на погляд Міністерства Н[ародної] П[росвіти], предмет як “Грецька мова” необов'язковим»². Міністр запропонував директору зробити грецьку мову обов'язковим предметом для всіх студентів, але той категорично відмовився, посилаючись на статут Колегії. За словами мемуариста, «все діялось в присутності учителя Р. С. Чернявського³ на очах нашого класа, де був тоді на лекції Тригонометрії Міністр разом з фундатором Колегії Г. П.

¹ Там само. Арк. 2.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 33.

³ Чернявський Рафаїл Сергійович – вихователь, вчитель фізики і математики (1871–1875).

Галаганом»¹. Врешті-решт директор змушений був залишити свою посаду. Ця подія ілюструє конфлікт між дотриманням статуту Колегії Павла Галагана і прагненням Міністерства народної освіти суворо регламентувати освітню політику. У спогадах же про колегію мемуарист мимохіть зазначає про ще одну суперечку з Д. Толстим, коли Г. Галаган «запрошував у директори Коллегії М. А. Тулова, людину дійсно талановиту і достойну. Але Тулова не схотіло вже само министерство народн[ої] освіти»². Кандидатуру Михайла Тулова відхилив особисто міністр Дмитро Толстой, через конфлікт з яким з приводу реформування освітньої системи імперії педагог у 1873 р. пішов у відставку з посади помічника попечителя Київського начального округу. Опір реформі Толстого з боку прихильників ліберально-демократичних ідей в педагогіці, до яких належав Тулов, мав кілька причин. Попри декларовані цілі реформи (розвиток у студентів критичного мислення для запобігання поширенню радикальних поглядів, оновлення дослідницької бази університетів для зменшення бажаних отримувати освіти за кордоном) вона сприймалася як спроба централізації освіти та посилення контролю держави над університетами, як намагання формувати у молоді лояльність до режиму. Після відхилення кандидатури М. Тулова Г. Галаган добився затвердження на директорську посаду відомого Івана Ничипоренка, який, за словами мемуариста, був «найбільше по серцю» фундатору колегії, тобто спромігся обійти один з пунктів «Емського указу», який передбачав прийняти, як загальне правило, щоб в школи Харківської, Київської та Одеської шкільних округ призначати учителів переважно «великорусів», а «малорусів» розміщати по школах Петербурзької, Казанської округ тощо³.

Окремої уваги варті роздуми Степовича про те, де саме мала розташовуватися Колегія. Він згадує, що Галаган хотів «помістити її де-небудь

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 34.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 3.

³ Смольницька М. К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України. С. 50.

у селі на свіжому повітрі серед непочатої природи, як се він бачив у Англії»¹. У цій фразі легко проглядається англофільство, притаманне засновнику Колегії. Думається, його (та й інших осіб з його кола) вабила ідея давньої традиції освітнього процесу (Оксфорд і Кембридж як зразки), а також була до вподоби певна незалежність англійської знаті, яка мала свій голос у парламенті та самостійні інституції. Спочатку він обрав свою велику садибу в селі Дегтярі (Прилуцького повіту Полтавської губернії), де розташовувався панський будинок на 60 кімнат із просторим садом над річкою Удай. Однак через труднощі з пошуком педагогів, готових жити в сільській місцевості, Ґалаган змушений був відмовитися від цієї ідеї та заснувати Колегію в Києві, але на його околиці, подалі від гамірного торгово-промислового центру, який тоді знаходився на Подолі. А. Степович згадував, що ця частина міста «звалася “Новое строение”, виникла біля університету та була забудована маленький будиночками з садками, де жили педагоги та чиновники; ця частина міста дуже походила на якесь велике село, що притулилося до міста. Тут було тихо і зручно дуже для Ґалаганової школи»². Зрештою відповідний будинок вдалося знайти лише на межі «Нового Строения» і Старого міста, на тодішній Кадетській вулиці (пізніше Фундуклеївська, сучасна вул. Богдана Хмельницького). Це була триповерхова будівля на розі вулиці Олексіївської (сучасної Терещенківської), що потребувала розширення за допомогою різних прибудов і надбудов, таких як церква, лікарня та інші споруди. Для реалізації цього проєкту Г. Ґалагану довелося продати свій двоповерховий будинок на Хрещатику (на перетині з вулицею Прорізною, де пізніше розташовувався готель Hôtel de France). Виручені кошти також пішли на купівлю ще однієї ділянки на розі Єлизаветинської вулиці (сучасна вул. Євгена Чикаленка), де він планував розмістити так звану «проколегію» – молодші класи гімназії, а згодом і «надколегію», як тоді казали, тобто університетські класи, за винятком медичного факультету. Врешті-решт «нічого з сього не вийшло за браком

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 3зв.

² Там само.

коштів, але тоді Ґалаґан дуже захоплювався сією думкою, бо йому хотілось зробити щось подібне Катковському ліцею у Москві (офіційна назва «Московський Імператорський ліцей в пам'ять Цесаревича Миколи», привілейований закритий вищий навчальний заклад для дітей із дворянських родин, який існував із 1868 р. до 1917 р. – Т. Т.), тільки поліпшене, без його хиб і дефектів, удосконалене пізнішими педагогічними спробунками...»¹. Ґалаґан вважав, що місце для Колегії було вибрано вдало, адже на той час Фундуклеївська вулиця знаходилася на околиці міста й навіть не була вимощена. Проте згодом ситуація змінилася: Хрещатик швидко перетворився на центр торгово-промислового життя, активізувався і Старий Київ, а Фундуклеївська вулиця опинилася в епіцентрі міських змін. Через це згодом постало питання про перенесення Колегії на справжню околицю – на Шулявку, неподалік Політехнічного інституту. Однак цей задум так і не було реалізовано. Ця розповідь засвідчує, як швидко змінювалася топографія модерного Києва.

Особливе місце у спогадах Андроника Степовича приділено розповіді про те, на яких засадах відбувався процес навчання та виховання в Колегії. Насамперед він зауважив: в устрої навчального закладу було «немало місцевого, українського характеру»², розповівши, передусім, що Г. Ґалаґан «як знавець і любитель народної української пісні, влаштував добрий хор з учеників та запрошених студентів»³. Наприклад, Ґалаґану особливо подобалися пісні «Ой Морозе, та Морозенку», «Не спитала, не вірила», «Ой з-за гори, з-за Лиману вітер повіває» та інші. Влітку, «коли вихованці з директором і вихователями виїжджали на дачу Покорщину, яку Ґалаґан подарував Коллегії коло города Козельця Черниг[івської] губ., хор, тільки без додаткових голосів, співав у Козелецькій соборній церкві»⁴. Окрім цього

¹ Там само. Арк. 4.

² Там само. Арк. 4зв.

³ Там само.

⁴ Там само. Арк. 5. Покорщина – садиба, зведена в середині XVIII століття, що належала подружжю Дараганів – київському полковнику Юхиму Дарагану та його дружині Вірі, сестрі Олексія та Кирила Розумовських, відійшла у власність Ґалаґанів після 1823 р. як спадок від Катерини Юхимівни Ґалаґан, доньки Дараганів, яка побралася з Іваном

студентів першого набору (до якого належав Степович) вчили «придержуватись різних народніх обрядів і звичаїв, наприклад, куті і тих пісень що співаються тоді, кажучи, що не годиться відрізнятись у своєму життю від народу»¹. Також кількох колегіатів, серед яких був і автор спогадів, Григорій та Катерина Ґалагани 1872 р. повезли на першу виставу «Різдвяної ночі» Миколи Лисенка у помешканні подружжя Ліндфорсів, в якій брали участь сам композитор, автор лібрето Михайло Старицький, Олександр Русов, Павло Чубинський. Степович також стверджував, що ці риси «українського характеру, якими Колегія відрізнялась тоді від інших київських шкіл, мирно уживалась з “общеруським” тоном, що царював у той час, – така вже була тоді доба – усюди, але ся місцева “окраска” давала таки себе знати тім рухом до українського народолюбства, який захвачував трохи не усіх нас...»², навіть тих студентів, котрі ідентифікували себе як «великоруси».

Чимало проводилося занять на свіжому повітрі, учні відвідували різні цікаві місця та пам'ятки Києва, наприклад, «...навістили сади: ботанічний, царський, величезний сад Дикого на Лук'янівці (після усадьба Покровського монастиря, вулиця Дикого та ін.) (йдеться про приватний сад Й. Н. Диковського, на його місці 1889 р. було засновано Покровський жіночий монастир, вул. Дикого – сучасна вул. Студентська. – Т. Т.), цікаві будинки, напр[иклад] той, де жив Шевченко (на Козинці або «Козиноболотській» вулиці, тепер Хрещатицький провулок) (сучасний провулок Тараса Шевченка. – Т. Т.), Лавру, Софійський собор з його чудовими фресками, Видубицький монастир, Аскольдову Могилу та інше». Все це було частиною виховного процесу, спрямованого на культурно-освітній та духовний розвиток учнів. Такі заходи, як відвідування ботанічних садів, історичних пам'яток, монастирів та місць, пов'язаних із видатними діячами, виконували важливі виховні функції,

Григоровичем Ґалаганом. З 1871 року Покорщина, передана колегії її засновником, виконувала роль дачі для колегіатів.

¹ Там само.

² Там само. Арк. 7.

створюючи умови для інтеграції теоретичних знань і практичного досвіду, сприяючи всебічному розвитку особистості.

А. Степович згадував, що він сам та деякі інші учні стали допомагати «співробітникам “Старої Громади”, яка тоді як раз займалась українським словником»¹, назвавши багатьох осіб з цього відомого українофільського об’єднання Києва, – Володимира Антоновича, Вільяма Беренштама, Юрія Цвітковського, Михайла Драгоманова, Миколу Лисенка та інших. Він намагався хоча б лаконічно окреслити світоглядну атмосферу інтелектуального життя міста, зазначивши, що «вже тоді у Києві бували суперечки між “українофілами” та соціалістами різних напрямків, які сходились між собою у тому, що не признавали зовсім національної ідеї і насміхались над “українофілами” за цю ідею»².

Подружжя Ґалаганів хотіло зберегти традицію виховання еліти, ту гуманітарну складову, яка була присутня на початку та середині ХІХ ст. Вони «гаряче клопотали про розвиток у колегіатів художнього почуття і серед різних наукових предметів помістили й такі, як історія і теорія музики, малярства й інших мистецтв»³. Важливим складником процесу естетичного виховання колегіатів було відвідування ними театральних вистав. Ґалагани часто брали квитки для учнів у міський театр⁴, «водили, напр[иклад], на тільки що поставлену тоді (1871 р.) гарну оперу Серова “Рогнеда” і на раніше поставлені: “Русалка” Даргомижського, “Жизнь за Царя” і “Руслан і Людмила” Глинки; як був поставлен у 1874 р. “Опричник” Чайковського, нас водили й на сю оперу»⁵. Таким чином відбувалося формування художнього смаку освіченого дворянина, адже саме так виховували самого Г. Ґалагана.

¹ Там само.

² Там само. Арк. 7зв.

³ Там само.

⁴ Варто звернути увагу на роки прем’єр опер, «Рогнеда» поставлена вперше у 1865 р., «Русалка» 1856 р., «Жизнь за Царя» 1836 р., «Руслан і Людмила» 1842 р., «Опричник» 1874 р. Тобто, учні відвідували не тільки вже досить відомі опери, але й нові на той час, Ґалагани дбали, щоб виховання йшло в ногу з часом.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 8.

Серед викладацького складу Колегії А. Степович приділив увагу тим педагогам, які вплинули на його особистісне формування. Мемуарист знову повертається в цих пізніх мемуарах до постатей своїх наставників, про який вже писав в дореволюційний час. Передусім йдеться про історика і педагога В. Сиповського, який, за словами автора, «звав нас до добра, правди й краси, просив завжди йти по дорозі суспільного блага, а не по егоїстичній»¹. Він згадує, що дуже зрадів, коли потрапив до Сиповського, «і був щасливішим з смертних, як то кажуть, бо ся людина, здається, і народилась на те, щоб добре нести на собі свій досить тяжкий поклик...»². Мемуарист порівнює його з Сократом, адже той «навчав нас поважанню науки і прихильності до неї розповідав нам багато чого про діячів мистецтва й науки, звав нас до добра, правди й краси, просив завжди йти по дорозі суспільного блага, а не по егоїстичній. Він говорив од серця, красномовно і гаряче, палко і нас запалював своїми гарячими словами...»³. Степович зберіг дружні взаємини з цією людиною надовго, свідченням чого є їхнє багаторічне листування.

Не менш високої думки він був про П. Житецького, який замінив Сиповського, коли той залишив Колегію та поїхав до Петербургу 1874 р. Житецький «здорово піддержав і навіть підкріпив той дух любові до науки й її поважання, який міцно насадив у Колегії сам її основний закладач»⁴.

Отже, спогади Андроника Степовича «З перших років Колегії Павла Ґалаґана» слугують вагомим джерелом для дослідження історії цього навчального закладу. У своїх мемуарах автор зосереджується на відтворенні активної діяльності Колегії, яка прагнула до новаторства й модернізації освітнього процесу. Щирість оповіді та багатогранність висвітлених тем, зокрема роль засновника Григорія Ґалаґана, додають джерелу цінності. Мемуари виходять за межі навчання в Колегії, відкриваючи ширший контекст культурного життя тієї епохи, що робить їх важливим джерелом для розуміння

¹ Там само. Арк. 6.

² Там само. Арк. 5зв.

³ Там само. Арк. 6.

⁴ Там само. Арк. 10.

не лише історії навчального закладу, але й ширшого контексту культурних процесів в Україні.

РОЗДІЛ 4

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ КИЄВА 2-Ї ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У СПОГАДАХ АНДРОНИКА СТЕПОВИЧА

Чернетки спогадів про події та особистостей 70-х років ХІХ століття, періоду юності А. Степовича, ймовірно, були створені в 1920-х роках. Їхньою ключовою рисою є прагнення автора відтворити суспільне життя тієї епохи через опис подій і людей, які брали в них участь, щоб підкреслити їхній вплив на формування світогляду молодої людини. Як джерела особового походження, ці тексти відзначаються домінуванням авторського «Я». Ці тексти: «Из воспоминаний о Старой Громаде» та «З студентських настроїв 70-х років (уривок з споминів)».

4.1. Спогади А. Степовича про Стару громаду у контексті історичної мемуаристики 1920-х рр.

Громадівський рух в Україні у 1860–1890-х роках став ключовим проявом діяльності діячів, орієнтованих на національну ідею. Київська Громада виникла у 1860-х рр., її діяльність спричинила утворення таких об'єднань у різних містах України. До її складу входили провідні представники інтелігенції – історики, письменники, вчителі та інші діячі культури. Основу громади становили такі відомі постаті, як Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Павло Житецький, Микола Лисенко, Павло Чубинський та інші. Назва «Стара Громада», використана А. Степовичем для позначення громадівського руху в Києві 1870-х рр., вживалася, однак переважно використовувалася для позначення лише одного з його етапів.

Тема діяльності громад була популярна для вивчення впродовж 1920-х років, коли ще були живі люди, які пам'ятали громадівців, їх боротьбу за українство. Тоді вона ще не конфліктувала з соціалістичним дискурсом, ідеєю руху історії на основі класової боротьби, які просуvalа радянська ідеологія. Формування нової історичної науки, пошук тем також вплинули на

популяризацію вивчення руху громад. Таким чином, можна виділити декілька текстів 1920-х рр., які присвячені вивченню цього явища: статті Гната Житецького «Київська Громада за 60-х років (з фотографією)»¹, Олександра Назаревського «До історії київської Громади 1870-х років»² та Марії Беренштам-Кістяковської «Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 90-х років»³ в якій Стара Громада згадується дотично. Також існує низка публікацій, які присвячені окремим громадівцям. З них можемо виділити тексти Василя Ляскоронського «Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора»⁴, Володимира Міяковського «З молодих років К. Михальчука (з портретом)»⁵, «Звільнення Драгоманова з Київського університету»⁶ також його авторства тощо.

Г. Житецький писав про виникнення та початок діяльності Київської громади, адже існувала значна невизначеність щодо ранніх етапів її формування. Він пише, що брак достовірних джерел та суб'єктивність інтерпретацій ускладнювали об'єктивне дослідження цього питання. Житецький зачіпає період її занепаду й пізнішого переродження. Початковий успіх Київської Громади на початку 1860-х років поступово зійшов нанівець через те, що її учасники роз'їхалися, а ті, хто залишився в місті, продовжували займатися українською справою, але їхні зусилля мали переважно індивідуальний характер. Наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. відбулося відродження Громади. До неї увійшли такі видатні діячі української культури, як Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Володимир Антонович та ін. Вони організували

¹ Житецький І. Київська Громада за 60-х років (з фотографією). *За сто літ*. 1928. Кн. 2. С. 91–126.

² Назаревський О. До історії київської Громади 1870-х років. *За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 208–213.

³ Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 90-х років. *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 206–226.

⁴ Ляскоронський В. Г. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Україна*. 1928. № 6. С. 70–81.

⁵ Міяковський В. З молодих років К. Михальчука (з портретом). *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 98–107.

⁶ Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 90–97.

регулярні зібрання, де обговорювалися питання розвитку української мови, літератури, історії та культури. Цей період ознаменував початок нового етапу в історії українського руху в Києві.

О. Назаревський дослідив особливості функціонування Київської громади у другій половині 70-х рр. XIX ст. На основі аналізу архівних матеріалів, зокрема доносів і відповідей владних структур, автор доводить, що громадівці того періоду, незважаючи на посилення поліцейського нагляду, зуміли організувати легальну діяльність під виглядом надання допомоги південним слов'янам.

М. Беренштам-Кістяковська згадувала про гуртки Драгоманівського напрямку, члени яких мали зв'язок з громадівцями. Ця публікація є спогадами авторки про студентські гуртки Києва кінця XIX ст. Вона пише, що професор Володимир Антонович проводив лекції для гуртка українських народниць, очолюваного Ольгою Доброграєвою. Ці лекції з історії, географії та етнографії були дуже популярні серед студенток і відзначалися цікавим та доступним викладом. Ще один член Громади, Володимир Науменко, передавав цінні книги зі складу «Киевской Старини», серед яких були й рідкісні видання «Кобзаря». Ці книжки розповсюджувалися серед сільської інтелігенції, формуючи таким чином осередки української культури на селі.

В. Ляскоронський описав події початку 1880-х рр., коли вперше познайомився з професором Антоновичем. Він пише про любов студентів до свого викладача, стиль викладання матеріалів та про щире ставлення Антоновича до своїх учнів. Показовою є промова професора, яку наводить автор: «Двадцять год терпів я і перебував разом з університетом тяжкі злигодні, великі переслідування, утиски, що боляче відбивались в душі, не давали їй спокою ані відпочинку і тільки дружня молодь, зі своїм ясним поглядом і вірою в ліпше майбутнє, зміцнювала в нас бадьорість і давала втіху»¹.

¹ Ляскоронський В. Г. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. С. 75.

В. Міяковський у публікації про Костянтина Михальчука розповів про його юність, переїзд до Києва та вступ до української громади тощо. Хоч автор і наголошує, що участь Михальчука в громадському русі ще не була виявлена в повній мірі, але він постає як типова постать покоління шістдесятників, яке відіграло ключову роль у формуванні українського громадського і культурного руху другої половини ХІХ століття. В його діяльності чітко простежується пріоритет громадських інтересів над особистими пріоритетами, що визначило його внесок у розвиток суспільства.

Публікація В. Міяковського про Михайла Драгоманова описує невеликий епізод, який мав глибокі наслідки для українського громадського руху. Втративши можливість працювати в умовах жорсткого імперського контролю, Драгоманов переїхав за кордон, де його ідеї отримали нове дихання. У західноєвропейському середовищі, серед інтелектуального розмаїття, він сформулював широку соціально-політичну програму, яка поєднувала ідеї національного визволення та соціальної справедливості. Саме там його соціалістичні переконання набули чіткості й сили. Ця подія не лише визначила подальший життєвий шлях Драгоманова, але й залишила глибокий слід в історії української думки, заклавши основи для нових напрямів громадського й політичного розвитку.

Отже, діяльність громади в Києві описувалася як один з найважливіших осередків українського національного руху ХІХ ст., який відіграв значну роль у розвитку української культури, освіти й громадянського суспільства.

Мемуари Степовича «Из воспоминаний о Старой Громаде» є актуальними і суголосними з тенденціями, які тоді панували в українській історичній науці. Він пише про свою юність, ці спогади поєднуються з іншими його текстами: «З студентських настроїв 70-х років (уринок з споминів)», «З перших років Коллегії Павла Галагана», «Спогади про навчання в Колегії Павла Галагана», які є неопублікованими та зберігаються у архівних фондах, а

також «З споминів про М. В. Лисенка», що були надруковані у праці «М. В. Лисенко у спогадах сучасників» 1968 р.¹

Варто зазначити, що текст спогадів має суто особистий характер, автор не прагне робити узагальнення історичного чи історико-політичного характеру, а ділиться власними враженнями. Він також згадує про втрату своїх матеріалів: «У мене зберігалось багато листів від різних діячів «Старої Громади» та всіляких інших матеріалів і щоденникових записів, але, на жаль, у 1918–20 і щоденник з різними хронологічними даними, і різні інші матеріали зникли безвісти, і мені доводиться в цих спогадах найбільше покладатися на свою пам'ять...»². Автор зосереджується на описі громадівців, зокрема тих, з ким мав ближчі стосунки, або найбільш відомих представників їхнього кола, а також на проблемах, які обговорювалися під час зустрічей.

За словами самого Степовича, з громадівцями він познайомився в 1875–1876 рр. по закінченню Колегії Павла Ґалаґана і вступу до Київського університету. У спогадах особливу увагу приділено кільком особистостям. Зокрема, згадуються викладачі історії та російської словесності Колегії Павла Ґалаґана – Василь Сиповський, який хоч й не був членом Громади, але суттєво вплинув на свого учня, та Павло Житецький. Саме Житецький переконав юнака залишитися в Києві, відмовившись від пропозиції Сиповського переїхати до Петербурга. Він аргументував це так: «Він вважав, що переселення до Петербурга може заглушити в мені ті місцеві симпатії та “малоросійські” розвідки, яким я тоді віддавався поряд зі слов'янськими, що не слід відриватися від рідного ґрунту, щоб потім не згасло насіння місцевого народолобства тощо»³.

Значущою постаттю в мемуарах є також педагог Юрій Цвітковський. Він допоміг Степовичу знайти житло та роботу, що дало можливість оплатити навчання в університеті. Завдяки цьому Степович долучився до роботи над

¹ Степович А. З споминів про М. В. Лисенка. *М. В. Лисенко у спогадах сучасників* / упоряд. О. М. Лисенко; ред. та комент. Р. Пилипчук. Київ: Музична Україна, 1968. С. 197–208.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 148. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 2.

укладанням словника української мови, якою займалися члени Старої Громади. На зустрічах громадівців Степович поступово перезнайомився з усіма майже особами, які бували на зборах: Вільямом Беренштамом, Костянтином Михальчуком, Михайлом Старицьким, Миколою Лисенком, Павлом Чубинським, Єлисеєм Трегубовим, Олексієм Андрієвським, Володимиром Науменком та ін. Бував на зборах і Володимир Антонович, але нечасто, а «М. П. Драгоманова мені довелося бачити тільки рази 2–3, тому що він незабаром виїхав зовсім закордон»¹. Йдеться про те, як після звільнення з Київського університету у 1875 р. через політичну неблагонадійність та згадку його імені в Емському указі 1876 року, що зробило його політичним ворогом держави, Драгоманов емігрував до Європи. Наступного року він заснував в Женеві вільну українську друкарню, а також займався політичною роботою.

Попри те що деякі учасники зустрічей «словарників» лише згадуються, тематика обговорень у спогадах розкрита докладно, оскільки автор брав участь у цих засіданнях. Він детально описує початковий етап збирання словникового фонду, який спочатку редагував Володимир Науменко, а згодом завершив Борис Грінченко, реалізувавши цей фундаментальний проєкт, й у 1907–1909 рр. публікував його під своїм іменем. Робота Степовича полягала у «виборі та виписці слів і цілих речень із творів різних авторів – цією справою керував П. І. Житецький, а також у присутності на словникових зборах, де кожне дане слово піддавали всебічному обговоренню, перш ніж занести на картку»². Загалом, зустрічі в домашній атмосфері структурували життя київського українофільського середовища. Протягом багатьох років громадівці регулярно збиралася по суботах у приватних будинках для роботи над українсько-російським словником. Деякі учасники займалися створенням словника, тоді як інші в сусідній кімнаті вишивали традиційні сорочки, натхненні українським селянським стилем³.

¹ Там само. Арк. 3.

² Там само.

³ Бауманн Ф. Розділена династія. Родинна історія російського й українського націоналізмів С. 100.

Серед членів «Старої Громади» значну увагу у спогадах приділено постаті композитора та громадського діяча Миколи Лисенка. Степович згадує, що Лисенко організував український студентський хор, до якого долучився й сам автор: «Микола Віталійович Лисенко почав улаштовувати студентський український хор, до якого потрапив і я... Пам'ятаю його тоді живим, русобородим молодим чоловіком, надзвичайно приємним у спілкуванні, який заражав інших своїм захопленням народною музикою. Після повернення з Петербургу він знову зайнявся влаштуванням студентського хору, в якому і я став знову брати участь»¹. У інших спогадах Степович писав, що «мій непоганий, як мовляли, баритон, уміння швиденько читати ноти і загальний музичний розвиток зробили на Миколу Віталійовича, здається, добре враження, і він прийняв мене до свого хору»². Степович згадував, що Лисенко виступав із пропозиціями започаткувати видання українських пісень та вдосконалити оперету «Різдвяна ніч», створену за лібрето Михайла Старицького на основі повісті Миколи Гоголя. Він прагнув перетворити її на повноцінну оперу, яка в остаточній редакції вперше була поставлена в Харкові у 1883 р., а в Києві вона була поставлена до ювілею М. Лисенка у 1903 р.

Серед учасників «словарних засідань» автор виділив Павла Чубинського, «який трубним звуком свого голосу зазвичай покривав загальну розмову і галасливі суперечки»³. Степович пише, що у колі «Громади» Чубинського часто називали «Чубом», що, ймовірно, пов'язувалося не лише зі скороченням його прізвища, а й із тим, що він виконував відповідну роль в опереті «Різдвяна ніч».

Не менш визначною постаттю серед громадівців, згадуваних у спогадах, є історик Володимир Антонович. Автор мемуарів підкреслює його здатність спокійно й без надмірної емоційності висловлювати думки з найскладніших питань, особливо під час обговорення «польського питання». Степович згадав

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 148. Арк. 3–4.

² Цит. за: Ковальов Є. Листування Людвіка Куби з Андроником Степовичем як джерело для дослідження чесько-український культурних комунікацій. С. 85.

³ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 148. Арк. 4зв.

характеристику Антоновича державного устрою Польщі, яка відзначалася соціальною нерівністю: «...в силу якого безправною виявлялася вся величезна маса населення, очолювана тонким, як вершки на молоці, прошарком шляхти, що користувався майже безмежними правами»¹. Таким чином, прослідковуються народницькі симпатії Антоновича та його розрив у молоді роки з колом полонізованих українських дворян.

Згадує Степович про проблеми, обговорювані на засіданнях громадівців. Значну увагу вони приділяли й мовному питанню. Він зазначає, що зустрічі здебільшого проводилися російською мовою, відповідно до тодішнього переконання, що вона мала слугувати зв'язком між українською інтелігенцією та «общерусской». Однак «...усі, звісно, вважали за необхідне запровадження в народну школу “малоросійської”, як тоді казали, мови як мови викладання та звільнення малоросійської літератури від усіляких пут і перепон, що стримують її розвиток...»². Іншим важливим питанням, яке активно дискутувалося, була проблема районування українських земель. Обговорювалася необхідність нового підходу до територіального поділу, який би краще відповідав економічним потребам, історичним і етнографічним особливостям, ніж тодішній механічний поділ на повіти й губернії. Таким чином, громада акцентувала увагу як на мовно-культурному, так і на адміністративно-територіальному аспектах розвитку українського суспільства.

Автор спогадів приділяє значну увагу порівнянню діяльності соціалістів (соціал-демократів) загальноімперського (російського) походження та представників українського національного руху. Він згадує, що в 1876–1877 рр. до Києва неодноразово приїжджав революціонер Олександр Михайлов, «завдяки впливу якого багато хто з нашої української молоді ухилився в бік соціалістичних ідей і став байдужим до національної справи»³. Аналізуючи популярність соціалістичних ідей серед київської молоді того часу, А.

¹ Там само. Арк. 6.

² Там само. Арк. 5зв.

³ Там само. Арк. 6зв.

Степович підкреслює відмінності між соціалістами та українофілами. Для соціалістів національна ідентичність не мала значення, вони орієнтувалися виключно на ідею соціальної справедливості, яка в їхньому трактуванні нівелювала національний складник. Натомість українофіли вважали національне питання невід'ємною частиною свого світогляду. Твори київських українофільських істориків активно поширювали ідею єдиної території України зі спільною історією. Окрім проголошення історично-географічної єдності Правобережної України, журнал «Киевская старина» також почав друкувати статті про лівобережжя Дніпра¹.

Степович також описує зміни у настроях молоді, зокрема своїх власних: «я та деякі інші після дворічного бродіння стали потроху відходити від космополітичного соціалізму і примикати більш свідомо до національної ідеї “старої громади”»². Він наголошує на ролі старших членів «Старої громади», зокрема П. Житецького та Ю. Цвітковського, які «зривали пишний та барвистий покрив з утопічних проповідей, які виголошували в соціалістичних гуртках... кажу “утопічних” тому, що для того часу, 50 років тому (збережено авторське підкреслення, – Т. Т.), вони справді були ще такими... Згадую про все це тому, що тоді, внаслідок зазначених обставин, відбувався серед молоді страшенний розлад, а між деякими групами ідейна розбіжність була такою великою, що доходило ледве не до взаємної ненависті...»³. Загалом, А. Степович робить висновок, що «усе ж найбільш врівноваженим і тверезим серед тогочасних гуртків, була “стара громада” з її міцним і солідним науковим багажем, з її ясними неутопічними цілями...»⁴.

Отже, спогади А. Степовича про «Стару громаду» проаналізовано в рамках мемуарної літератури, що сформувалася в українській гуманітаристиці 1920-х рр. Акцентовано увагу на характерних рисах авторської оповіді про

¹ Бауманн Ф. Розділена династія. Родинна історія російського й українського націоналізмів С. 84.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 148. Арк. 63в.

³ Там само. Арк. 7.

⁴ Там само. Арк. 8.

українських інтелектуалів, з якими він був тісно пов'язаний ще з часів навчання у Колегії Павла Ґалаґана та Університеті св. Володимира. Особливий наголос зроблено на прагненні автора висвітлити активну роль цієї інтелектуальної спільноти, яка, незважаючи на посилення імперського колоніального тиску, рішуче відстоювала основи національно-культурного руху.

4.2. Студентство Києва 1870-х рр. у спогадах А. Степовича: люди, ідеї, настрої

Текст «З студентських настроїв 70-х років (уривок з споминів)», який описує події 1870-х рр., існує в трьох варіантах – один російською мовою та два українською. Ймовірно, Степович готував статтю на цю тематику, тому й працював над варіантами тексту. Саме два українські варіанти тексту використовувалися у дослідженні, адже вони текстуально відрізняються.

Теми студентських рухів 1870-х рр., діяльності громадивців у Києві, викликала інтерес у дослідників міжвоєнного періоду. Можемо назвати публікації О. Назаревського «"Березневий рух" київських студентів 1878 р.»¹, «Студентські хвилювання в Києві р. 1876-го»², «Київське студентство 50 років тому: (Напередодні "Березневого руху" 1878 року)³», Г. Житецького «Перший озброєний опір революціонерів і перший політичний процес у Києві 50 років тому (11 лют. – 30 квіт. 1879 р.)»⁴, де згадуються студентські заворушення в Києві кінця 1870-х рр.

О. Назаревський у своїх статтях описує суспільно-політичний контекст активної участі студентів Київського університету у протестах і революційній

¹ Назаревський О. «Березневий рух» київських студентів 1878 р. *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 102–123.

² Назаревський О. А. Студентські хвилювання в Києві р. 1876-го. *Життя й революція*. 1927. № 6. С. 389–397.

³ Назаревський О. А. Київське студентство 50 років тому: (Напередодні "Березневого руху" 1878 року). *Записки Київського інституту народної освіти*. 1927. № 2. С. 59–68.

⁴ Житецький Г. Перший озброєний опір революціонерів і перший політичний процес у Києві 50 років тому (11 лют. – 30 квіт. 1879 р.). *Україна*. 1929. №7. С. 45–80.

діяльності. Г. Житецький висвітлює події, які стали важливим етапом в історії студентського руху, зокрема вбивство жандарма Густава фон Гейкінга та протест проти ректора Олександра Матвєєва. Ці публікації підкреслюють вагому роль студентства у формуванні революційних настроїв і протистояння урядовій політиці.

У 1860–1880-х рр. на українських землях набули розмаху громадські рухи різної спрямованості: від загальноросійських ліберальних і радикальних до польських і українських національних, які отримали нові ідеологічні підвалини. За відсутності легальних можливостей для політичної діяльності суспільна активність у Російській імперії знаходила вираз у двох основних формах: участь у земському русі (ліберально-просвітницький, поміркований напрямок) і революційній антисистемній діяльності, що нерідко мала терористичний характер. Державні обмеження гальмували розвиток політичної культури й суспільних практик, віддаляючи громадськість від впливу на державну політику та самоорганізації. Водночас такі обмеження стимулювали появу революційної субкультури, яка ставала джерелом екстремізму.

Андроник Степович у своїх спогадах відтворює атмосферу студентського життя кінця 1870-х рр., зосереджуючись на тому, як молодь того часу реагувала на суспільні виклики й брала участь у ключових подіях. Він не лише описує заворушення в університеті, а й передає особисті переживання, що додає тексту емоційної глибини та суб'єктивного погляду на події. Об'єднання, описані в спогадах, – гурток революціонера-народника Олександра Михайлова та Київська громада – є показовими прикладами різних підходів до громадської діяльності. Ще однією спільнотою, яка згадується у мемуарах, є коло самого Степовича – його однолітки, друзі з Колегії (які завершили навчання чи не завершили, але саме вони – його товариші з навчання у Київському університеті). Він згадує, що «випуски 1875 і 1876 р. учнів гімназій ... цікаві тим, що, оскільки мені відомо, дуже значна частина їх знаходилася під перехресним, так би мовити, впливом ідей – з одного боку так

званого тоді “українофільства” Старої Громади, яка помічалася трохи, можна сказати, романтичним відтінком, а з другого – різних революційних “кружків”... се були, напр., залишки якоїсь “Киевской Коммуни”, потім кружки Тургенєвої, Михайлова, Хвед. Вовка, пізніше лікаря Хв. Винниченка, Мих. Драгневича, Стефановича і Мокрієвича та ін.»¹.

Тобто Степович прагнув відтворити атмосферу ідей, під впливом яких перебували він та його приятелі. Перелічені автором гуртки діяли переважно в Києві впродовж другої половини ХІХ ст. До прикладу, «Київська Комуна» була створена у 1873 р., члени гуртка організовували дискусії на політичні теми і популяризували ідеї Михайла Бакуніна та Петра Лаврова. Учасники гуртка займалися просвітницькою діяльністю в сільській місцевості Київської, Подільської та Полтавської губерній, організовуючи так зване «ходіння в народ». Федір Вовк, відомий археолог та громадський діяч, організував народницький гурток для дівчат, а також тісно співпрацював з Громадою, через що потрапляв у поле зору жандармів. Про Федора Винниченка та Михайла Драгневича відомо, що вони брали участь у київській «Громаді». Пізніше вели пропаганду серед робітників. Яків Стефанович та Володимир Дебогорій-Мокрієвич були членами «Київської Комуни», а після її викриття стали учасниками гуртка «Південні Бунтарі», що базувався на ідеях М. Бакуніна.

Серед юнаків, разом з якими він опинився в осередді суспільних подій в Києві 2-ї половини 1870-х рр., А. Степович насамперед згадав тих кого, він знав ще з часів навчання в Колегії Павла Ґалаґана. Петро Дорошенко змушений був залишити Колегію та завершити навчання в Новгород-Сіверському, навчався в Київському університеті на медичному факультеті, також слухав лекції В. Антоновича. Згодом став міським лікарем м. Глухів, в період національно-визвольних змагань займався культурно-просвітницькою роботою. Павло Іванов по закінченні Колегії отримав свідоцтво про звільнення в університеті від плати за навчання (такі свідоцтва кожна гімназія могла

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 23.

видавати лише двом своїм випускникам)¹. В 1875 р. вступив до Київського університету св. Володимира на юридичний факультет, але не закінчив його. Степан Клепчинов після закінчення Колегії вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет, але через два роки перейшов на фізико-математичний факультет, де провчився ще два роки. Покинувши університет, деякий час викладав приватно в Києві. Пізніше був викладачем Дегтярівського земського ремісничого училища, а згодом став завідувачем канцелярії цього училища. Михайло Лаговський, як і П. Іванов отримав свідоцтво, що звільняло від оплати за навчання в університеті. Вищу освіту здобув на медичному факультеті Київського університету, згодом у тому ж університеті захистив ступінь доктора медицини, «дуже талановитий молодий лікар», за словами Степовича, помер молодим. Федір Гомелло, здобувши вищу освіту, присвятив себе педагогічній діяльності: викладав історію в київських навчальних закладах, як-от Інститут шляхетних дівчат і приватна жіноча гімназія Надії Ващенко-Захарченко.

Цікавим є те, як Степович висвітлює мотиви, що спонукали молодь долучатися до радикальних рухів. Це могла бути юнацька зацікавленість чимось екстраординарним або захоплення, що переросло в сталі переконання. Так, серед однолітків, з якими спілкувався тоді автор мемуарів, він виділяє передусім Петра Дорошенка й Павла Іванова. Згадуючи П. Дорошенка, Степович зазначає, що для нього, студента зі скромними статками, який змушений був підробляти викладанням давньогрецької та латини, дуже важко було відвідувати нічні зібрання, адже деякі заняття починалися о 7–8 годині ранку, тоді як Дорошенко мав значну фінансову підтримку від сім'ї, що дозволяло йому повністю присвятити себе «делу соціалізма»². Водночас, описуючи Іванова, Степович зазначає, що цей юнак настільки перейнявся радикальними ідеями, що це обумовило його подальшу долю. Характеризуючи

¹ Смольницька М. К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). С. 323.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 25зв.

поведінку Павла Іванова, мемуарист писав, що той перший відгукнувся на заклик народників-радикалів йти агітувати «народні маси» й спершу став фельдшером в одному з сіл, а потім чиновником. Мемуарист зазначає, що «між інш. се – той самий Іванов, що року 1881 написав і розповсюджував відому прокламацію “Землі і Волі” до селян»¹. Згодом його заарештували й заслали до Сибіру, де він помер. На момент написання спогадів Степович намагався дізнатися долю свого товариша, але тоді йому відповіли, що будь-які відомості про цю людину відсутні².

Не менш важливим в описаний у спогадах час стало для Степовича спілкування зі старшими людьми, близькими йому або з років навчання в Колегії Павла Ґалаґана, або вже в дні навчання в університеті. Насамперед він називає Василя Сиповського, який тоді уже жив у Петербурзі та був директором училища для глухонімих, Олександра Котляревського, з яким він зблизився в університеті, Юрія Цвітковського, одного з активних представників громадського руху, товариша Мих. Драгоманова. Це були люди визначеної громадянської позиції, чий вплив на молодих людей з кола спілкування Степовича був помітним. Так, автор спогадів пише, що саме до Сиповського він та його товариші звернулися, коли відчували потребу вийти зі складної ситуації, в якій опинилися через участь у народницькому гуртку. В. Сиповський «ще в Колегії завжди наставляв нас на тому, щоб у всяких питаннях розбиратись більш-менш самостійно, не підлягати ніякому авторитету безоглядно і тепер він нас не тільки висміяв, а ще й став докоряти, що ми одійшли од його “наставлений” і не держались їх в житті при першій же спробі»³. О. Котляревський мав юнацький досвід переслідувань через свої політичні переконання, саме тому його поради стали у пригоді авторові спогадів. А. Степович згадував: «сміючись давав мені бувало в руки веселу книгу Дікенсову “Записки Пиквиккского клуба” і настирливо радив мені

¹ Там само. Арк. 44.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 909. Шеин – Завицкому. Письмо с информацией о местонахождении политкаторжан П. И. Иванова и А. Д. Михайлова. 14 мая 1935 г.

³ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 57.

читати їх у такі смутні для мене хвилини, кажучи, що читання цього гарного твору розганяє всяку тугу, навіть самую важку»¹. Як приклад, Котляревський наводив факти з власного життя: перебуваючи в одиночному ув'язненні як «жертва відомої справи з емігрантом В. І. Кельсієвим»² (Василь Кельсієв – російський революціонер, один з соратників Олександра Герцена. – Т. Т.), він знаходив розраду в цій книзі. Йому якимось чином таємно передали «Записки Піквікського клубу», які виявилися важливою підтримкою в його важкому душевному стані. За словами Котляревського, ця книжка не тільки відвернула його від похмурих думок, а й уберегла від ідеї самогубства. Ще Степович особливо відзначив, що «тяжкі умови “одиначного заключення” у мокрому нездоровому приміщенні»³ стали вагомою причиною передчасної смерті вченого.

Помітне місце у мемуарах про студентський рух Степович відвів Юрію Цвітковському, зазначивши, що період, коли він жив у Цвітковських і допомагав в організації невеликої домашньої школи для 10–15 дітей з оточення педагога, став тим часом, коли автор мемуарів звільнився від впливу ідей радикального народництва. Також долю Цвітковського Степович порівнює з долями інших представників Київської громади, які в атмосфері гонінь на українофілів 2-ї половини 1870-х років вимушені були залишити Київ, – вчителя Київського реального училища Антипович, вчителя Київської військової гімназії Вільяма Беренштама, викладача Колегії Павла Ґалаґана Житецького. До речі, навіть через більше ніж 10 років після описаних Степовичем подій в очах влади Ю. Вітковський залишався неблагонадійною особою. У 1890 році його не затвердили на посаду директора Колегії Павла Ґалаґана, тому що Цвітковський «...судячи з наявних про нього в департаменті поліції відомостей, не може бути визнаний цілком благонадійним у

¹ Там само. Арк. 30зв.

² Там само.

³ Там само.

політичному відношенні і належить до того ж до гуртків так званих “Українофілів”»¹.

Особливе місце посів у спогадах А. Степович посів Олександр Михайлов – помітна постать революційного руху народників 1870-х рр. Як один із засновників і лідерів організацій «Земля і воля» та «Народна воля», він втілював ідеї народництва, які в цей період зазнали радикальної трансформації. Його політична еволюція – від анархістських поглядів, що ґрунтувалися на ідеях Михайла Бакуніна, до схвалення політичного тероризму – є характерною для багатьох діячів народницького руху. Михайлов активно брав участь у розробці стратегії та тактики революційної боротьби, включно з підготовкою до замахів на представників влади. Його діяльність в організаціях «Земля і воля» та «Народна воля» відображає етапи радикалізації народництва: від прагнення до масового впливу через просвітницьку діяльність серед селян до визнання тероризму як єдиного можливого методу боротьби з самодержавством. Символічним стало його активне керівництво «Народною волею» – організацією, яка здійснила замах на Олександра II у 1881 р. Ця подія підсумувала радикалізацію народницького руху й водночас показала глибокі суперечності в ідеології народників: від спроб гармонізувати революційну боротьбу з масовим рухом до ізоляції революціонерів у підпільній діяльності. За словами Степовича, Михайлов – «молода людина з гарною русявою бородою, відкритим лицем і ясними веселими очима»². У мемуарах він продовжує оповідь про Михайлова, пристрась якого описав цитатою з «Катехізису революціонера» Сергія Нечаєва: «Революціонер – людина приречена. У нього немає ні своїх інтересів, ні почуттів, ні прихильностей, ні власності, ні навіть імені. Усе в ньому поглинуте однією пристрасстю – революцією»³. Сергій Нечаєв один з перших представників революційного активізму в Російській імперії. Співпрацював з іншими російськими

¹ ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 262. Од. зб. 10. Арк. 16.

² ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 26.

³ Там само.

революціонерами, зокрема з Михайлом Бакуніним, що призвело до появи у 1869 р. «Катехізису революціонера». У ньому вперше в російській історії було сформульовано програму широкомасштабного терору з величезними людськими жертвами заради майбутньої «всепоглинаючої народної революції», досягти якої пропонувалося абсолютно будь-якими методами.

О. Михайлов приїхав до Києва у середині 70-х рр. XIX ст., адже його було вислано з Петербургу, жив на конспіративних квартирах або у своєї сестри Клеопатри Безменової. За словами Степовича, містом ширилися чутки, що він «брав участь у всяких “історіях” і демонстраціях, які тільки бували у студентів, але тільки “закулісну” і поки був у Києві, ні разу не попадався в руки поліції»¹. Також «вдало він викрутився з відомої історії з викладачем класичних мов Цветаївим, проти якого була утворена велика демонстрація в університеті»². Йдеться про конфлікт 1876 р. між студентами та ректором Київського університету Олександром Матвєєвим, причиною якого став новий викладач Іван Цветаєв, що поставив перед студентами надто складне завдання. Ректор підтримав Цветаєва, що викликало хвилю обурення серед студентів. Ситуація загострилася до того, що Матвєєв пригрозив відрахуванням студентів 1-го і 2-го курсів філологів, за винятком кількох осіб, які відвідували лекції викладача, вимагаючи від них розкрити місця проведення студентських зібрань і назвати організаторів протестів³.

Описуючи засідання молодіжного гуртка, що прагнув створити у Києві О. Михайлов, автор дає топографію цих зустрічей. Він згадує, що тоді впроживав в одній кімнаті з П. Дорошенком у домі Івана Красковського, приятеля Тараса Шевченка, на розі Ірининської вулиці та Михайловського провулка (досі існують під зазначеними назвами, розташовуються в Шевченківському районі м. Києва. – Т. Т.). Саме Дорошенко запросив його на студентську «сходку», яка проходила в місцевості Афанасівський яр,

¹ Там само. Арк. 24.

² Там само.

³ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. Т. 1: 1874–1879. С. 238–241.

пояснивши, що «керувати зібранням буде “сам Михайлов” приїжджий з столиці революціонер, людина надзвичайно розумна і красномовна, од якої ми визнаємо усі тайники й глибини сучасних найпрогресивніших соціальних течій і систем»¹. Тоді ця місцевість, яка зараз розташовується в центральній частині Києва (частина Шевченківського району, охоплює сучасні вулиці Олеса Гончара, Івана Франка, В'ячеслава Липинського та ін.), була не проїжджою та заселеною переважно студентами та робочими.

Степович описує Михайлова як натхненного оратора: «як тільки він почав говорити і раптом він заволодів увагою всіх присутніх, і вони слухали його, як то кажуть, з роззявленим ротом, і ніхто не дозволив собі на сей раз ніяких заперечень»². Михайлов виступав піднесено, цитував Бакуніна: «у першу ніч Михайлов говорив дуже довго, гаряче і красномовно, і ми слухали його наче в якимсь гіпнозі»³. Мемуарист продовжує, стверджуючи, що «тепер те, про що він казав тоді, здається вже таким банальним, загальновідомим; але для більшості нашого товариства – “жовторотих”, як то кажуть, тільки що одірвавшись од класичної премудрості: грецької і латинської граматики, творів Овідія, Ксенофонта, Гомера, Вергілія, Тита Лівія, Юлія Цезаря, Платона та ін. античних письменників... слова і промови Михайлова здавались якимсь начеб то “откровением”, якимись “незыблемыми святыми истинами”; в які треба увірувати беззавітно, за які треба навіть бути ‘готовими отдать жизнь свою’»⁴. Революціонер говорив про тяжке становище селян, яких обманули й позбавили землі, наголошував на необхідності повернення її народу. Також казав про складні умови робітничого класу, закликаючи до звільнення його від експлуатації та перетворення на власників підприємств. Одного разу Михайлов згадав про українофільство та його представників – громадівців – і став доводити відсталість усяких націоналістичних ідей, що потрібно замінити передовими, тобто революційними ідеями.

¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 149. Арк. 25.

² Там само. Арк. 26.

³ Там само.

⁴ Там само. Арк. 26–26зв.

Степович детально відтворив ідейне підґрунтя розмов О. Михайлов з київською молоддю, зауваживши, що той з великою ретельністю викладав і пояснював сутність праць Фердинанда Лассалля, Карла Маркса, Петра Лаврова та Петра Ткачова. Степович згадує, що «з великим запалом читали ми, по його вказанню, роман Чернишевського “Что делать”, “Исторические Письма” Лаврова і навіть такі книжечки як, напр[иклад], “Хитрая механика” Кравчинського мали серед нас охочих читачів, між інш. було в нашій бібліотеці і закордонне нелегальне видання “Кобзаря” Шевченка. “Политическая экономия” Мілля з примітками Чернишевського теж старанно виучувалися нами»¹. Перелічені твори популяризували соціалістичні ідеї. Зокрема, Чернишевський пропонує ідеї вільних і рівноправних стосунків між чоловіком і жінкою, організацію трудових артілей на кшталт комун, подвиг самовдосконалення і жертви заради визволення народу; Лавров закликав молодих людей прокинутися, зрозуміти завдання історичного моменту, потреби народу, допомогти йому усвідомити свою силу й разом із ним розпочати творення історії, боротьбу проти старого світу, загрузлого в брехні й несправедливості; Кравчинський популяризував ідеї соціалізму, розповідав про Карла Маркса, закликав до бунту; Джон Стюарт Мілль розкриває основні недоліки теорій меркантилістів, які виходили з визнання грошей єдиним багатством фізичної особи і держави, обстоює доктрину вільної торгівлі й водночас підкреслює розумні межі втручання держави в господарське життя. У гуртку Михайлова активно обговорювали, зокрема, необхідність залучення молодих жінок до революційних гуртків. Для цього першочергово ставили завдання звільнити їх від батьківської влади та опіки. Одним із методів досягнення цієї мети вважали так звані «фіктивні шлюби». Цікаво, що деякі представники молоді тоді справді сприйняли ці ідеї, і навіть сам Степович ледь не став одним із таких фіктивних чоловіків для «якоїсь Віри Григорівни»². Михайлов також закликав студентів до того, щоб, добре опанувавши

¹ Там само. Арк. 26зв.–27.

² Там само. Арк. 27.

різноманітні соціально-революційні ідеї, тимчасово полишити навчання і вирушити «в народ». Аби полегшити революційну діяльність серед простого люду, пропонувалося обіймати посади, близькі до його повсякденного життя, як-от фельдшер, учитель, розсильний чи навіть чиновник.

На зборах поступово почали виникати різні дискусії та суперечки, особливо щодо книг Миколи Чернишевського «Политическая экономия Милля – перевод и примечания» та «О русской общине» Олександра Поснікова. Остання викликала особливо тривалі та гарячі обговорення. О. Посніков вважав, що общинна форма землеволодіння не перешкоджає прогресу в сільськогосподарському виробництві. Порівнюючи общину з фермерським господарством, доводив перевагу общинного землеволодіння і бачив у ньому порятунк селянських мас від пролетаризації. Наголошував, що організація кооперативів і товариств на базі общинного землеволодіння здатна надати селянському господарству всіх переваг великого виробництва. Суперечки нерідко відхилялися від головної теми, заплутуючи її, і в розпалі дебатів багато хто навіть не слухав опонентів, висловлюючи свою думку так, що її важко було розібрати. Проте зрештою учасники поділилися на два табори. Представники першого табору вважали, що община, яка веде до усупільнення потреб життя й праці та соціалізму, можлива лише в двох випадках: або в народі, який перебуває на низькому рівні духовного та матеріального розвитку, або навпаки, в суспільстві, що досягло найвищого рівня духовної зрілості, коли його члени свідомо відмовляються від індивідуалізму та класового егоїзму на користь колективізму і комуністичного устрою. Вони наполягали, що сучасний рівень розвитку більшості цивілізованих країн не дозволяє реалізувати ні общину, ні соціалізм, оскільки люди надто цінують свою особисту свободу та ініціативу й не готові відмовитися від них заради соціалістичних ідеалів. Російська імперія, хоч і значно відстала від Західної Європи, повинна, на їхню думку, прагнути досягти західного рівня, відмовившись від общинного ладу на користь індивідуального селянського господарства. Другий табір, навпаки, стверджував, що навіть країни з розвиненим капіталізмом, як у Західній

Європі, неминуче через загострення класових протиріч перейдуть до соціалізму. Таким чином, Росія, зберігши общинний устрій, зможе разом із Заходом увійти в нову епоху суспільного й державного устрою, досягнувши рівня західних країн і водночас зберігаючи свої особливості. Дискусії тривали досить довго, поки Михайлов не вирішив припинити їх, підтримавши другу точку зору – збереження общини в Росії. Як він сам зазначив, у питанні про общину він орієнтувався на Герцена, який бачив у ній основу для переходу до соціалізму. Уперше через це гурток, який дотримувався іншої думки, до якого входив Степович, відчув гостроту розбіжностей у поглядах із Михайловим.

Поступово почали з'являтися дедалі більші розбіжності, хоча довгий час вони залишалися несуттєвими і лише вказували на те, що деякі прагнули звільнитися від впливу авторитету революціонера. Проте загалом, поки йшлося про важливі передові ідеї, всі з готовністю слідували за ним, але невдовзі Михайлов почав змінювати напрямок. Степович згадує, що «коли йому показалось, що він нас вже досить “развил” теоретично, він став потроху проповідувати нам необхідність терористичних вбивств, як дуже важний фактор і неминучий етап у революційній боротьбі. Правда, він радив тут велику обережність, вживання терористичних вбивств поки як “акт мести” над тими агентами поліції, які дуже “ретиво” виконували свої обов’язки, що до революціонерів»¹. Вважав, що насамперед потрібно усувати представників влади і поліції, при цьому діяти зрідка, щоб не привертати уваги. А. Степович зазначає, що жорстокість цих ідей шокувала молодих людей і відштовхнула багатьох від поглядів Михайлова: «Така була його теорія політичних “актов мести” і де яких з нас вона прямо таки вразила жахом, а всіх взагалі заставила серйозно замислитися. От тут-то і почалося наше остаточне “расхождение” з Михайловим...»².

Степович описує внутрішню боротьбу та кризу, які стали наслідком його захоплення радикальними соціалістичними ідеями. Ці переживання

¹ Там само. Арк. 28зв.

² Там само.

відображали складний процес формування його світогляду, притаманний багатьом молодим людям того часу. Він згадує як «зневірівшись у непохитній правдивості ідей Михайлова і життєвого їх вживання, особливо ж не поділяючи його терористичного настрою, я впав в глибокий песимізм і навіть у якусь болісну меланхолію і презирство до самого себе, а один час наблизився було навіть до самогубства...»¹. Спасінням від цього стану для нього були наука та мистецтво, особливо музика й література. Він згадував, як дружина Ю. Цвітковського, Ольга, яка добре грала на піаніно, часто акомпанувала йому, коли він співав або грав на скрипці. Мемуарист описує, що від одного з найгостріших приступів душевної він визволився випадково: «начебто в якійсь непритомності підійшов я до розкритого фортепіано і несподівано взяв кількісь акордів злюбимої моєї сонати Бетховена № 14 “Quasi una fantasia”. Се наче пробудило мене з якоїсь душевної дрімоти і я став грати першу частину її “Adagio sostenuto”, яку тільки і умів. І здійлось начебто якесь чудо і у мене зразу якось то відлегло від серця, і я, що давно вже не брав у руки скрипки став грати на ній прекрасне “Andante cantabile” з квартета П. І. Чайковського»². Пізніше Степович заспівав свою улюблену пісню «Хусточка моя шовковая, тебе милий дав бо мене сподобав», а потім взявся за читання оповідання Льва Толстого «Семейное счастье». У той «пам’ятний мені вечір з повним місяцем на дворі я начеб то воскрес для “новой жизни”...»³.

Ці докори спонукали ще серйозніше й самостійніше підійти до вирішення ситуації, не спираючись на авторитети. Окрім цього, негативне ставлення гуртка до терористичних вбивств (наприклад, несхвалення вбивства студента Петровської академії Івана Іванова Сергієм Нечаєвим, про що повідомив Михайлов) поступово призвело до остаточного розриву. Учасники гуртка прийшли до твердого переконання не лише у жорстокості такого методу політичної боротьби, а й у його недоцільності. Подальші події остаточно

¹ Там само. Арк. 29.

² Там само.

³ Там само.

підтвердили правильність такого ставлення до терору. Особливо сильне враження справили напад студента на ректора Київського університету Матвєєва, якого сильно побили, й вбивство жандармського полковника барона Гейкінга – «видом того страшного відчаю у якому була вдова його; вона була начебто в якомусь зачумінні або знавісненні від тяжкого горя, бігала по місту, проклинаючи студентів і всіх тих, кого зустрічала з молоді в широкополій шляпі, високих чоботях і пледі то що...»¹.

Звільнившись від деспотичного впливу Михайлова, Степович та його приятелі пішли далі своїми шляхами. Зокрема, він та С. Клепчинов стали «словарниками», почали підбирати слова для активних членів «Громади», які складали український словник, вибірки слів із друкованих творів за їхніми вказівками. Тобто, описуючи настрої свого оточення університетської доби, мемуарист прагнув протиставити два впливи: агресивний великоросійський вплив, уособлений Михайловим, що базувався на насильницьких методах соціальної боротьби, й вплив громадівців, які пропонували змінювати суспільство шляхом просвітництва, поширення прогресивних ідей через освіту.

Отже, Андроник Степович описав бурхливі події Києва кінця 1870-х рр. крізь призму власного юнацького досвіду. Він висвітлює молодіжний рух другої половини 1870-х, розповідаючи про власну участь у ньому як студента, який опинився у вирі суспільно-політичних подій без достатньої життєвої підготовки. У своїх спогадах автор відтворив атмосферу того часу, передусім вплив народницьких ідей соціаліста Олександра Михайлова, відмова від яких спонукала молодь та його зокрема обирати шлях спілкування з діями Київської громади й присвячувати себе науковій діяльності. Спогади автора також пояснюють, чому ідеї соціалізму мали такий потужний вплив на студентське середовище другої половини XIX ст. Таким чином, мемуари Андроника Степовича не лише фіксують події, але й висвітлюють глибші

¹ Там само. Арк. 29зв.

суспільні тенденції, демонструючи роль київського студентства як активного учасника політичного й громадського життя 2-ї половини XIX ст.

ВИСНОВКИ

У дослідженні реконструйовано життєдіяльність Києва другої половини XIX – початку XX ст. в інтерпретації Андроника Степовича (1856–1935), вченого-славіста, педагога, перекладача, історика, репрезентованій в його мемуарах. Робота базувалася на аналізі історіографічного доробку, присвяченого як життю та діяльності самого автора спогадів, так і історії Києва зазначеного часу, а також на опрацюванні архівних і опублікованих джерел.

Насамперед зазначимо значну джерельну значущість спогадів А. Степовича як історичних джерел. Особливістю мемуарів Андроника Степовича є їхня багатогранність і здатність охопити широкий спектр аспектів культурного і суспільного життя Києва. У своїх спогадах автор зосереджується на соціальних, політичних і культурних явищах, які визначили «світоглядне обличчя» епохи. Зокрема, його записи висвітлюють діяльність Колегії Павла Ґалаґана, одного з провідних освітніх закладів Києва другої половини XIX ст. Спогади А. Степовича містять не лише детальний опис внутрішнього життя Колегії, але й аналіз її ролі у формуванні культурних цінностей доби.

Окрему увагу заслуговує опис участі Степовича в інтелектуальному і суспільно-політичному житті Києва. Його спогади дозволяють відтворити атмосферу студентського середовища, яке відігравало ключову роль у формуванні суспільних настроїв і поширенні ідей народництва та соціалізму. Згадуючи молодість, автор відзначає вплив соціалістичних ідей на студентів, які прагнули змінити суспільство. Він також описує подальшу трансформацію власних поглядів, що привела його до співпраці з діячами Київської громади – однієї з найважливіших організацій української інтелігенції. Завдяки цьому він зосередився на науковій і педагогічній діяльності, яка мала значний вплив на формування національної свідомості.

Мемуарний доробок Степовича також відкриває нові можливості для дослідження діяльності Київської громади – об'єднання інтелектуалів, яке працювало над збереженням і розвитком української культури в умовах імперського тиску. Автор висвітлює ключові аспекти діяльності громади, акцентуючи увагу на її впливі на суспільні процеси, на роль у національно-культурному відродженню. Особливий інтерес становлять індивідуальні портрети учасників громади, які додають нових барв до розуміння інтелектуального життя Києва того часу.

Не менш важливим є розгляд мемуарів Степовича як джерела для аналізу повсякденного життя Києва. Його спогади відтворюють картину міста, яке було центром інтелектуальної і культурної активності, і одночасно – місцем гострих соціальних протиріч. Завдяки його опису буденного життя, взаємин між різними соціальними групами, ми можемо глибше зрозуміти атмосферу Києва кінця XIX ст. Особливу цінність становлять ті аспекти, які залишаються поза увагою офіційних джерел, наприклад, настрої простих людей, їхні погляди на події та процеси, що відбувалися навколо.

Крім того, мемуари Степовича дозволяють простежити розвиток його особистості та еволюцію світогляду. Від початкового захоплення радикальними ідеями до усвідомлення необхідності конструктивної роботи в галузі освіти і науки – його шлях є своєрідним відображенням суспільних трансформацій, що відбувалися у цей період. Цей індивідуальний досвід, який автор детально описує, дає можливість зрозуміти, як змінювалися ідеї та цінності в умовах складних соціально-політичних викликів кінця XIX ст.

Отже, мемуари Андроника Степовича представляють унікальне джерело для вивчення суспільно-політичних та культурних процесів другої половини XIX – початку XX ст. Спогади відтворюють Київ того часу як осередок інтелектуальної активності, що ставив під сумнів імперську ідеологію та працював на користь українського культурного відродження. Таким чином, його мемуарна спадщина є важливим джерелом для розуміння суспільних трансформацій, що відбувалися в Києві у другій половині XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Ф. 2. Історичні матеріали

Опис 1

1. Одиниця зберігання 281. Про заснування Колегії.

Ф. 179. Степович Андроник Оникійович

Опис 1

2. Одиниця зберігання 1. Степович А. И. Жизнеописание /краткое/ пр. Степовича А. И. 9 арк.
3. Одиниця зберігання 2. Списки трудов А. И. Степовича и предисловие к изданию его сочинений.
4. Одиниця зберігання 4. Анкета члена Дому вчених.
5. Одиниця зберігання 122. Степович А. И. Альбом-песенник ученика 2 класса Черниговской гимназии. Малорусские песни, записанные им от ремесленников.
6. Одиниця зберігання 123. Степович А. И. Украинско-русский словарик. 6 арк.
7. Одиниця зберігання 148. Степович А. И. Из воспоминаний о «Старой Громаде». Доклад. 13 арк.
8. Одиниця зберігання 149. Степович А. И. 3 студентських настроїв 70-х років /уривки з споминів/. 71 арк.
9. Одиниця зберігання 162. Степович А. И. 3 перших років Колегії Павла Галагана. Стаття. 13 арк.
10. Одиниця зберігання 163. Степович А. И. До історії Колегії Павла Галагана. Лист П. Г. Житецького до Г. П. Галагана. Стаття. 3 арк.

11. Одиниця зберігання 169. Степович А. И. Семилетие киевской гимназии А. И. Степовича /К истории среднего образования в России. 68 с.
12. Одиниця зберігання 471–476. Житецкий Павел Игнатьевич – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 9 января 1891 г. – 8 мая 1908 г. 6 ед. хр.
13. Одиниця зберігання 496. Катеринич Петр Петрович – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письмо 12 января 1894 г. 2 арк.
14. Одиниця зберігання 516–518. Крымский Агатангел Ефимович – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма, открытка 10 сентября 1900 г. – 19 августа 1903 г. 5 арк.
15. Одиниця зберігання 697–700. Ничипоренко Иван Иванович – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 22 октября 1896 – 6 сентября 1903 г. 8 арк.
16. Одиниця зберігання 711–718. Перетц Владимир Николаевич – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 23 декабря 1905 г. – 24 марта 1933 г. 8 ед. хр.
17. Одиниця зберігання 766–780. Сиповский Василий Дмитриевич – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 9 мая 1885 г. – 1 января 1894 г. 15 ед. хр.
18. Одиниця зберігання 850–851. Цветковский Юрий Юрьевич – Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 1 января 1894 – 30 сентября 1895 г. 4 арк.
19. Одиниця зберігання 896. Экземплярский Илья Тихонович. Семейное начало школы в Коллегии Павла Галагана. 3 арк.
20. Одиниця зберігання 909. Шеин – Завицкому. Письмо с информацией о местонахождении политкаторжан П. И. Иванова и А. Д. Михайлова. 14 мая 1935 г.
21. Одиниця зберігання 911. Житецкий Павел Игнатович – Галагану Григорию Павловичу. Письмо 25 сентября 1869 г. 6 арк.

22. Одиниця зберігання 912. Житецкий Павел Игнатович – Галаган Екатерине Васильевне. Письмо 28 сентября 1896 г. 2 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Ф. 304. Степович (Дудка-Степович) Андроник Оникійович

Опис 1

23. Одиниця зберігання 1. «Записки заурядного русского гражданина». Щоденник. 50 арк.

24. Одиниця зберігання 5. Спогади про навчання в Колегії Павла Галагана. 8 арк.

25. Одиниця зберігання 70. Альбом з сімейними фотографіями родини Степовича А. О. 81 арк.

26. Одиниця зберігання 71. Альбом «Сокиренцы» з сімейними фотографіями та краєвидами. 60 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ

Опис 45

27. Одиниця зберігання 22. Об исключении из податного звания студентов университета Св. Владимира, удостоенных ученых степеней. 27 арк.

28. Одиниця зберігання 141. Об определении лиц в Киевское реальное училище и увольнении из оною. 32 арк.

Опис 57

29. Одиниця зберігання 124. О перемещении инспекторов народных училищ: Киевской губернии – Дудки-Степовича и Черниговской – Стороженко – одного на место другого. 47 арк.

Опис 262

30. Одиниця зберігання 10. По ходатайству К. Галаган о назначении статского советника Цветковского директором коллегии. 16 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 16. Київський університет Св. Володимира

Опис 465

31. Одиниця зберігання 4782. Послужні списки викладачів і службовців університету.

Опубліковані джерела

32. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. Т. 1: 1874–1879 / Упорядн.: В. С. Шандра. Київ: Наукова думка, 1994. 648 с.

33. Ляскоронський В. Г. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Україна*. 1928. № 6. С. 70–81.

34. Открытие коллегии Павла Галаган (с объяснительной запискою к уставу). 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 89–108.

35. Павел Игнатьевич Житецкий (1836–1911 г.). *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*. С 1 октября 1910 года по 1 октября 1911 года. Год 16-й. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1912. С. 7–25.

36. Степович А. Очерк истории чешской литературы. Киев: Тип. Е. Т. Керер, 1886. 336 с.

37. Степович А. Род Галаганов (с портретом Григория Павловича и Екатерины Васильевны Галаган). 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 1–24.

38. Степович А. Григорий Павлович Галаган (с портретом его и приложением устава коллегии). 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 25–70.

39. Степович А. Итоги двадцатипятилетней жизни и деятельности коллегии Павла Галагана. *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве* / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 302–313.
40. Степович А. Из воспоминаний о В. Д. Сиповском (1843–1895 гг.). *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве* / под ред. А. И. Степовича. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1896. С. 327–333.
41. Степович А. Екатерина Васильевна Галаган. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. 26 с.
42. Степович А. Письмо А. Ф. Воронина к Г. П. Галагану. *Киевская старина*. 1904. № 3. С. 108–109.
43. Степович А. Два письма П. А. Антоновича к Г. П. Галагану. *Киевская старина*. 1904. № 6. С. 109–114.
44. Степович А. К портрету Григория Павловича Галагана. *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*. С 1 октября 1907 года по 1 октября 1908 года. Год 13-й. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1908. С. 3–14.
45. Степович А. И. К вопросу о переносе Коллегии в другую усадьбу. *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*. С 1 октября 1912 года по 1 октября 1913 года. Год 18-й. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1916. С. 170–172.
46. Степович А. Про кийівське життя 1849 р. *Україна*. 1925. Кн. 6. С. 109–111.
47. Степович А. Людвик Куба. Čtení o Lužici, Прага 1925. *Записки історично-філологічного відділу*. 1926. Кн. VII–VIII . С. 527–528.
48. Степович А. Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі. 1925. *Записки історично-філологічного відділу*. 1926. Кн. IX. С. 354–356.
49. Степович А. З перших років «земських зібраній» на Лівобережжі. *Записки історично-філологічного відділу*. 1927. Кн. XIII– XIV. С. 185–189.
50. Степович А. З подробиць реформи 1861 р. Лист Г. П. Галагана про його козелецький і прилуцький маєток. *Україна*. 1927. Кн. 4. С. 111–112.

51. Степович А. З аграрної політики на Правобережжі 1880-х рр. *За сто літ*. 1929. Кн. 4. С. 181–190.
52. Степович А. На Галаганівщині літом 1927 року. *Україна*. 1929, січень-лютий. Кн. 32. С. 82–93.
53. Степович А. До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х рр. (з щоденників Г. П. Галагана). *За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 183–192.
54. Степович А. З споминів про М. В. Лисенка. *М. В. Лисенко у спогадах сучасників* / упоряд. О. М. Лисенко; ред. та комент. Р. Пилипчук. Київ: Музична Україна, 1968. С. 197–208.
55. Степович А. И. Поминка по Л. К. Лазаревиче, сербском писателе. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1892. Кн. 6. С. 253–261.
56. Степович А. И. Характеристика личности и ученой деятельности Павла-Иосифа Шафарика по поводу столетней годовщины дня его рождения. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1896. Кн. 10. С. 40–48;
57. Степович А. И. Памяти Никифора Дучича. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1900. Кн. 14. Вып. III. С. 77–83.
58. Степович А. И. Столетие рождения словинского поэта Фр. Преширена. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1901. Кн. 15. Вып. II. С. 34–39.
59. Степович А. И. О трудах XII Археологического съезда в г. Харькове. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1903. Кн. 17. Вып. II. С. 51.
60. Степович А. И. Памяти Святополка Чеха. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1912. Кн. 22. Вып. I–II. С. 5–9.

ЛІТЕРАТУРА

61. Бауманн Ф. Розділена династія. Родина історія російського й українського націоналізмів. Львів: Локальна історія, 2025. 384 с.

62. Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 90-х років. *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 206–226.
63. Білокінь С. Колегія Павла Галагана. *Київ*. 1988. № 8. С. 144–149.
64. Будзар М. М., Терещенко Т. В. Колегія Павла Галагана у мемуаристиці Андроника Степовича. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2024. Т. 33 (2). С. 102–112.
65. Гирич І. Саксаганського, Володимирська, Хрещатик... Де мешкали українські інтелектуали Києва початку ХХ століття. Київ: Віхола, 2025. 368 с.
66. Додух В. Образ роду Галаганів в історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2024. Вип. 43. С. 54–70.
67. Житецький Г. Перший озброєний опір революціонерів і перший політичний процес у Києві 50 років тому (11 лют. – 30 квіт. 1879 р.). *Україна*. 1929. №7. С. 45–80.
68. Житецький І. Київська Громада за 60-х років (з фотографією). *За сто літ*. 1928. Кн. 2. С. 91–126.
69. Іваненко О. Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2013. Вип. 22. С. 31–51
70. Ковальов Є. Андроник Степович і пам'ять про Григорія Галагана. *Прилуки. Фортеця*. 2019. Вип. 10. С. 34–41.
71. Ковальов Є. Листування Людвіка Куби з Андроником Степовичем як джерело для дослідження чесько-українських культурних комунікацій. *Київські історичні студії*. 2024. Вип. 2 (19). С. 82–92.
72. Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 78–99.
73. Колесник І. Передмова. «Нова біографічна історія» як метод. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2014. Вип. 8. С. 7–13.
74. Куницький В. 25-летие коллегии П. Г. (историч. записка) с приложением записки Г. П-ча Галагана «Главные основания

общеобразовательного заведения Павла Галагана». *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве* / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 109–147.

75. Кухто А. Д. Андроник Степович (1856 – 1935 рр.): життя та основні напрями творчої діяльності. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2019. № 1. С. 14–22.

76. Кухто А. Київська приватна гімназія Андроника Степовича: створення та особливості функціонування. *Київські історичні студії*. 2020. Вип. 2 (11). С. 6–15.

77. Левченко М. Андроник Оникієвич Степович (з портретом). *Записки історично-філологічного відділу*. 1927. Кн. X. С. 260–263.

78. Литвин А. Колегія Павла Галагана в житті та діяльності Андроника Степовича (1857–1935 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 1. С. 22–35.

79. Литвин А. Формування світогляду Андроніка Степовича протягом навчання в освітніх закладах другої половини ХІХ ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2016. Вип. 1. С. 58–65.

80. Міяковський В. З молодих років К. Михальчука (з портретом). *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 98–107.

81. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 90–97.

82. Мольнар М. Людвік Куба про Україну. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1963. 225 с.

83. Назаревський О. «Березневий рух» київських студентів 1878 р. *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 102–123.

84. Назаревський О. До історії київської Громади 1870-х років. *За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 208–213.

85. Назаревський О. А. Київське студентство 50 років тому: (Напередодні «Березневого руху» 1878 року). *Записки Київського інституту народної освіти*. 1927. № 2. С. 59–68.
86. Назаревський О. А. Студентські хвилювання в Києві р. 1876-го. *Життя й революція*. 1927. № 6. С. 389–397.
87. Паламарчук О., Чмир О. А. І. Степович – знаний український учений-славист і педагог. *Проблеми слов'янознавства*. 2008. Вип. 57. С. 244–248.
88. Саган Г., Кухто А. Діяльність Андроника Степовича з розвитку сербістики в Україні. *Русинистичні студії*. 2020. Вип. 4. С. 75–84.
89. Сахновський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень. *Історична панорама*. 2014. Вип. 18. С. 65–78.
90. Смольницька М. К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). Київ: Інститут історії України, 2007. 527 с.
91. Степович А. Слов'янський етнограф Людвік Куба. *Етнографічний вісник*. 1930. Кн. 9. С. 239–249.
92. Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2003. 233 с.
93. Шевчук О. Бібліографія: Колегія Павла Галагана (1871–1920 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. 2. С. 94–104.
94. Шевчук О. М. Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана (1871–1920 рр.). Умань: ФОП Жовтий, 2013. 250 с.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А

Фотографії з особистого архіву Андроника Степовича

Дружина та діти А. Степовича в Пущі-Водиці. 1910 р. ЦДАМЛМУ. Ф. 304.

Оп. 1. Од. зб. 70. Арк. 40.

А. Степович у Дарниці. 1913 р. ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 70. Арк. 47.

ДОДАТОК Б

Світлини, пов'язані з родиною Ґалаґанів

Проект Колегії Павла Ґалаґана. 1870 р. ІР НБУВ. Ф. 2. Од. зб. 281.

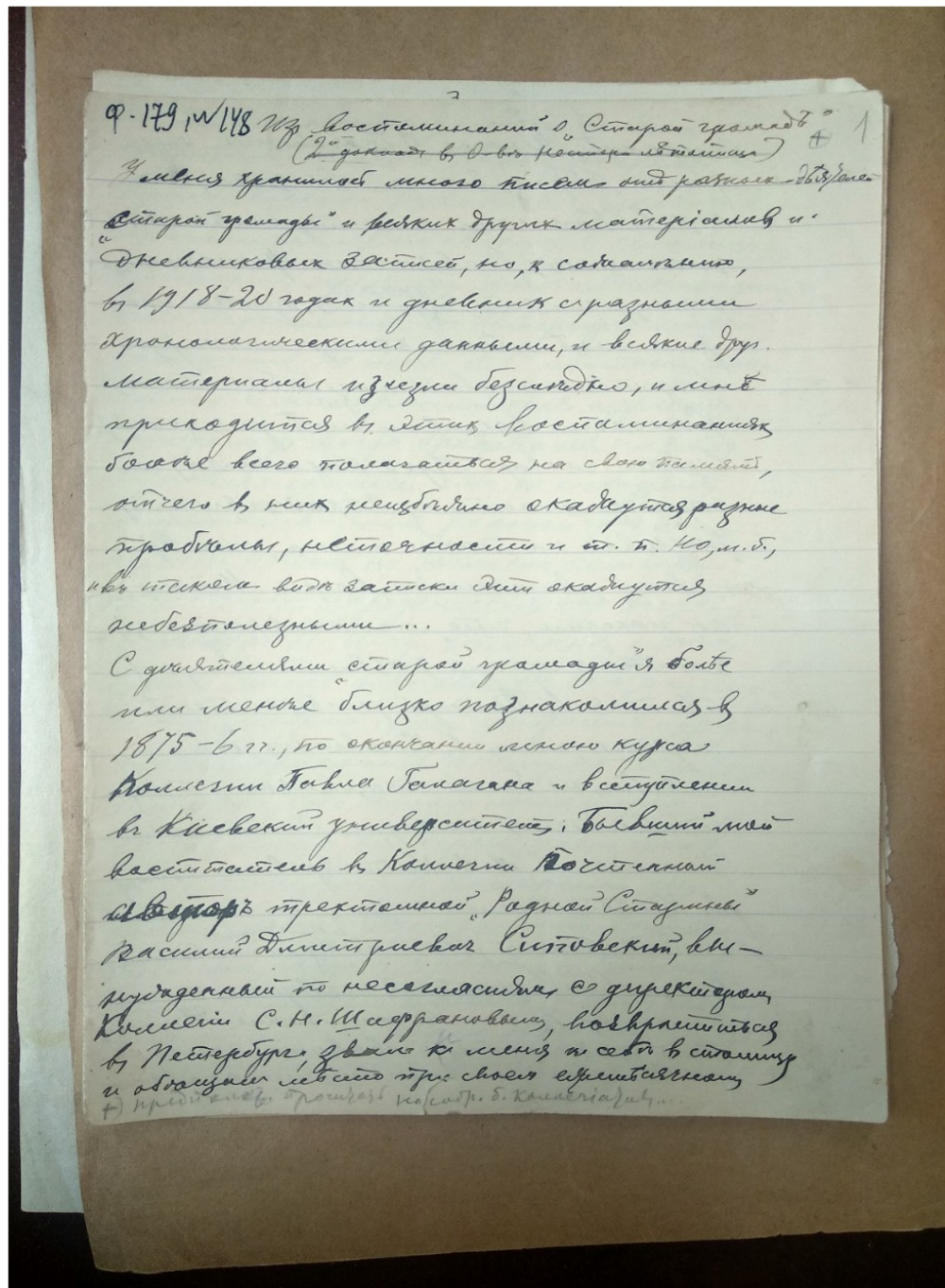
Григорій Ґалаґан серед селян с. Сокиринці. 1876 р. Знімок-подарунок А. Степовичу. ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 71. Арк. 57.

Флігель Кочубеїв. Сокиринці. Зліва направо: Федір Гур'єв, Павло Ґалаган, Григорій Ґалаган, Катерина Ґалаган. ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Од. зб. 71. Арк. 13.

ДОДАТОК В

Матеріали, які були використані в кваліфікаційному дослідженні

ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Од. зб. 148. Степович А. І. Из воспоминаний о «Старой Громаде». Доклад. Арк. 1.

1
 З перших років Колегії Павла Галагана
 Поліцейськ. Т. Г. відкрити, як звіщено, 1 лютого
 1871 р. керівником вольовим панимником Григорієм
 Павловичем Галаганом з приводу смерті його єдиного
 сина Павла (1853-69), на якому зосереджувалися всі надії
 нещасного батька, що глибоко любив сина, з його
 нещасною жінкою - графинькою, з нещасного роду класу
 зі пересілки і пересторонки, намагаючись бурити корис-
 ним підприємству, хотів він не був по своєму громадсь-
 кому співтовариству. Але пам'ятав дорожню людську
 майже б було увіковічати в інших сподіванні.
 Гр. Павло вибрав такий, що найбільше відповідало
 його задумів і ідеї: політичною
 вихователю справ в країні і утвору кадрів освітньої
 молоді, яка була б міцною твердинею у баронах.
 проти вольового панимника. Звичайно, найдавніш-
 ґійшим у такому прикладі було заснування
 шкільного закладу на мафінно хрещених парадних осно-
 вках
 в тих місцях Т. П-га, що торкаються панимника
 панимника, особливо вкрайно відкривається
 його позиція відносно до панимника демократів і його
 редити негатишним поглядом на польський новий
 з його захватливим заміслом і панимника

[illegible]